

GAZZÂLÎ'NİN EYYÜHE'L-VELED ADLI ESERİNİN İÇERİK VE YÖNTEMİNİN PEDAGOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

PEDAGOGICAL EXAMINATION OF THE CONTENT AND METHOD OF AL-GHAZALI'S BOOK NAMED AYYUHAL WALAD

Geliş Tarihi: 13.12.2019 Kabul Tarihi: 01.06.2020

✉ SALİH AYBEY

DR. ÖĞR. ÜYESİ

BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-8361-5793

salihaybey@hotmail.com

ÖZ

Gazzâlî (1058-1111) Selçuklular döneminde yaşayan, İslâm düşünce ve kültür yapısının oluşmasında önemli katkıları olan âlimlerden biridir. Yaşadığı dönem itibarıyla İslâm dünyasında ilk düzenli eğitim-öğretim kurumları olan Nizamiye Medreselerinde hem öğrencilik hem de öğreticilik yapmış bir kişidir. İlmî açıdan çok yönlü bir âlim olması nedeniyle değişik alanlardaki çalışmalarının yanında eğitim-öğretime dair eserler de yazmıştır. Bu alanda onun kaleme aldığı eserlerden birisi de *Eyyühe'l-Veled*'dir. Türkçe'nin yanında başka dillere de çevrilmiş olan eser, Gazzâlî'nin düşünce yapısını ve pedagojik yaklaşımını da ortaya koyması bakımından önemli bir eserdir. Bu çalışmamızda pedagojik açıdan incelenmiş bu eserin muhteva, yöntem ve tekniklerinin günümüzün eğitim anlayışı ile bağdaşıp bağdaşmadığı değerlendirilmiştir. Eserin muhteva açısından tahlili yapıldığında, kaleme alındığı dönemin şartları ve eğitim anlayışına göre, yenilikçi ve pedagojik özellikler taşıdığı görülmüş; günümüz eğitim-öğretim yöntemleri açısından pek çok benzerlikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte eserde bugünün eğitim anlayışına ışık tutacak pek çok tavsiyelerin mevcut olduğu ve din eserin eğitimi alanında kullanılabilecek önemli kaynaklar arasında yer aldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Eyyühe'l-Veled, Pedagoji, Gazzâlî ve Eğitim, Din Eğitimi.

ABSTRACT

Al-Ghazali (1058-1111) is one of the scholars who lived during the Seljuks and made important contributions to the formation of Islamic thought and culture. He is both a student and a teacher in Nizamiyya madrasas, which are the first regular educational institutions in the Muslim world. Since he is a multi-faceted scholar, he authored works on education in addition to his studies in different fields. One of the works of his in the field of education is *Ayyuhal Walad*. This small but voluminous work, which has been translated into other languages besides Turkish, is an important one in terms of revealing the mentality and pedagogical approach of al-Ghazali. In this study, it was evaluated whether the content, methods and techniques of the work examined from a pedagogical point of view are compatible with today's educational approach. When the work was analyzed in terms of content, it has been observed that it has innovative and pedagogical features compared to the terms and educational understanding of the time it was written; and many similarities have been found with today's education and training methods. Besides, it has been observed that there are many recommendations to shed light on today's understanding of education and that it is among the important works that can be used in the field of religious education.

Keywords: al-Ghazali, Ayyuhal Walad, Pedagogy, al-Ghazali and Education, Religious Education.

PEDAGOGICAL EXAMINATION OF THE CONTENT AND METHOD OF AL-GHAZALI'S BOOK NAMED AYYUHAL WALAD

SUMMARY

Al-Ghazali is a scholar who lived between 450-505/1058-1111. He has produced important works in many fields from fiqh to kalam, from philosophy to logic, from sufism to morality (akhlaq), and from education to al-usul. One of his works is "Ayyuhal Walad". The work has been translated into Turkish and printed several times so that those who do not speak Arabic can easily read and understand it. It contains some explanations about religion, morality and decency written by al-Ghazali to a student as a recommendation. In his work, Ghazali gave his student information about what sciences to learn and how to follow the right path. He answered almost all questions that can be answered by fulfilling the wishes of his student, and he addressed him as, "O son". In this work, al-Ghazali dealt with the basic religious and moral rules that the individuals living in the society may encounter most often, and he explained how a Muslim should spend their daily life on the axis of the Qur'an and the Sunnah. It is a fact revealed by the pedagogy that each child has a unique learning ability. Experts who set out on this fact stated that providing education in accordance with the development periods and the own abilities of each child will contribute to effective learning. Al-Ghazali paid attention to this fact in his work years ago and used all the subjects, examples, stories and concise words in the simplicity so that his interlocutor could understand for educational purposes. The application of such a method provided both easy comprehension of the subject and a more fluent reading of the work.

Purpose and Importance

In this study, it was aimed to determine how the work of al-Ghazali named Ayyuhal Walad, which guides people in many subjects from worship to prayers and from family life to daily life, constitutes a source for today's religious education. Although the works and influence of Ghazali, who is one of the important scholars in Islamic world, were analyzed from different aspects, no study was found about his work named Ayyuhal Walad except for a few studies. One of these studies is related to the field of hadith and the other is to literature. In the work written by Orhan Yılmaz, the hadiths in the author's work have been evaluated in terms of sources and chain of transmitters (sanad). In this context, it is emphasized whether the hadiths are compatible with the understanding of the Qur'an and the Sunnah. In the study made by Sevim Seda Yıldırım, the text of the work was written in transcriptional form, and the sentences in imperative and optative moods in the work were determined. In this study, the work named Ayyuhal Walad will be evaluated pedagogically in terms of its content, teaching methods, and techniques.

Method

In this study, before going on to pedagogical evaluation, the work was generally introduced from the printed version in our hands. Later on, both Ayyuhal Walad and the views of the author were evaluated by taking into consideration other works of the author. While making this evaluation, we benefitted from his education views as well. Attention was paid to base and classify the analyzes and evaluations according to the importance of the subject. In this context, one of the copies we have used in our study and have found the opportunity to compare is the work titled “Tercüme-i Eyyuha'l-Veled” which was translated by Süleyman b. Cerağ, consists of 104 pages and was published in Istanbul in 1302/1884. Another one is the work titled “Eyyuha'l-Veled”, which was examined by Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî, consists of 158 pages and was published in Beirut in 1985.

Conclusion

In this study, the work named Ayyuhal Walad by al-Ghazali by addressing his student was pedagogically examined and evaluated by taking into account today's education approach. When the work was analyzed in terms of content, it has been observed that it has innovative and pedagogical features compared to the terms and educational understanding of the time it was written. Besides, many similarities have been found with today's education and training methods. In his expressions, al-Ghazali frequently referred to verses, hadiths, stories and quotations in order to make the subject more comprehensible. Although the author has written his work to his interlocutor, it is seen that he addresses everyone. One of the most important aspects seen in his work is that he started his recommendations with a sincere addressing by taking into account the level of his interlocutor. Such an addressing is quite important in terms of education and winning the heart of the interlocutor. This can be evaluated under the principle of “relativity to the student” according to today's teaching principles and methods. Therefore, the work can be evaluated in accordance with the principle of “vitality”, one of today's teaching principles and methods. On the other hand, the author aimed to put the theoretical knowledge into practice. For this reason, the practical dimension of education rather than theoretical was prioritized in the work, followed by an applied method as if it was a face-to-face education. In this context, it is seen that his views and thoughts about education are in conformity with today's educational principles. Although nine centuries have passed since then, it has been found that his ideas remain fresh and practical.

GİRİŞ

Gazzâlî¹ (450-505/1058-1111) yılları arasında yaşamış, döneminin önemli eğitim-öğretim kurumu olan Nizamiye Medreselerinde derslere devam etmiş, daha sonra bu medreselerde bir müddet müderris olarak da görev yapmış bir âlimdir.² Fıkıhtan kelâma, felsefeden mantığa, tasavvuftan ahlaka, eğitimden usule kadar pek çok alanda önemli eserler vermiş olan³

¹ Tam adı, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî'dir. Gazzâlî, İran'ın Tûs şehrinin Gazele köyünde dünyaya gelmiş ve doğduğu köye nispetle Gazzâlî adını almıştır. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *İthâfû's sâdeti'l-müttakîn bi şerhi esrârı İhyâi 'ulûmi'd dîn* I (Mısır: y.y. 1311), 18.

² Gazzâlî'nin Hayatı için bk. Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 489-490; Taceddin Subki, *Tabakât*, 4: Beyrut: 1419/1999, 103; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi'l-Târîh* 9, çev. Abdulkerim Özeydin v. dğr., (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 87-93; Rızaeddin b. Fahreddin, *İmam Gazzâlî*, haz. Leyla Yakupoğlu Boran (İstanbul: Büyüyen Ay, 2018), 28-35; Gazzâlî, *İhyâ'u Ulumi'd-Din*, trc. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1974), 11-19; Bülent Çelikel, "Gazzâlî (Ö. 1111 M)", *Klasik İslâm Eğitimcileri*, ed. M. Köylü-A. Koç (İstanbul: Rağbet, 2016), 287-288.

³ Hemen hemen her konuda eseri bulunan Gazzâlî'nin baş eseri *İhyâ'u ulûmi'd-din*'dir. Fıkıh ilmiyle ilgili olarak *el-Basit*, *el-Vasit*, *el-Veciz* ve bu alanda muhtevası ve etkileri bakımından en önemli eserlerden biri olarak kabul edilen *el-Mustasfa min' ilmi'l-usûl*'dür. Gazzâlî'nin kelâm ilmiyle ilgili önemli eserleri arasında *Kavaidü'l-akaid*, *el-İktisad fi'l-i'tikad* ve *İlcamü'l-avam an ilmi'l-keâm* zikredilebilir. Bunlarla birlikte mantık ilmiyle ilgili önemli eserleri *Mi'yarü'l-ilm* ve *Mihakku'n-nazar*; felsefe ilmiyle ilgili önemli eserleri, *Tehafütü'l-felasife* ve *Makasidü'l-felasife*'dir. Müellifin tasavvuf ilmiyle ilgili önemli eserleri arasında, *el-Mizanü'l-amel*, *Cevahirü'l-Kur'ân*, *Bidayetü'l-hidaye*, *el-Erbain fi usuli'd-din*, *Kimya-yı Saadet*, *Mışkatü'l-Envar* ve *Minhacü'l-Abidin* sayılabilir. Bütün eserleri için bk. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî: Eserleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 524; Fahreddin, *İmam Gazzâlî*, 61-66; Gazzâlî'nin bütün eserlerini tespit etmeye yönelik önemli iki eser, Bouyges, *Essai de Chronologie des Oeuvres de Al-Ghazali*, 1-205; Abdurrahman Bedevi,

Gazzâlî'nin kaleme aldığı eserlerinden birisi de *Eyyühe'l-Veled*'dir. Eser, Arapça bilmeyenlerin rahatça okuyup anlaması amacıyla Türkçeye de tercüme edilmiş ve defalarca baskısı yapılmıştır.⁴

Eyyühe'l-Veled, Gazzâlî'nin bir öğrencisine tavsiye niteliğinde yazmış olduğu din, ahlak ve âdâba dair açıklamaları içermektedir. Eserinde, öğrencisine hangi bilgileri öğrenmesi gerektiği, nasıl doğru yola gidilebileceği ile ilgili bilgiler vermiştir. 'Ey oğul' diyerek seslendiği öğrencisinin arzu ve isteklerini yerine getirip cevaplanabilecek hemen hemen bütün sorulara cevap vermiştir. Gazzâlî bu eserinde toplum içinde yaşayan bireyin en çok karşılaşabileceği temel Dinî ve ahlaki kuralları ele almış, bir Müslümanın günlük hayatında ve ömrü boyunca Kur'ân ve Sünnet ekseninde nasıl yaşaması gerektiğini anlatmıştır. Gazzâlî'nin, o gün öğrencisine hitaben yazmış olduğu *Eyyühe'l-Veled*, bugün bile hâlâ önemini korumaktadır.

Her çocuğun kendine has bir öğrenme kabiliyetinin var olduğu pedagojinin, ortaya koyduğu bir gerçektir. Bu gerçekten yola çıkan uzmanlar, her çocuğun gelişim dönemlerine ve kendi kabiliyetlerine uygun bir şekilde eğitim-öğretim yapılmasının etkin öğrenmeye katkı sağlayacağını ifade etmişlerdir. Gazzâlî, zikredilen bu eserinde yıllar önce buna dikkat etmiş ve eserindeki bütün konuları, örnekleri, hikâyeleri, özlü sözleri muhatabın anlayabileceği sadelikte, kısa cümlelerle akıcı bir dil kullanarak eğitim amaçlı olarak kullanmıştır. Bu şekilde bir yöntemin uygulanması hem konunun kolay anlaşılmasına hem de eserin daha akıcı okunmasını sağlamıştır. Bu çalışmada Gazzâlî'nin eğitime dair yazdığı eserlerden birisi olan *Eyyühe'l-Veled* adlı eseri pedagojik açıdan değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada Gazzâlî'nin ibadet şekillerinden dualara, aile hayatından günlük hayata kadar pek çok konuda yol gösteren *Eyyühe'l-Veled* adlı eserinin günümüz din eğitimine nasıl bir kaynak oluşturduğu tespit etmek amaçlanmıştır. Bununla birlikte İslâm dünyasının önemli âlimlerinden olan Gazzâlî'nin eserleri ve etkisi farklı yönlerden incelendiği halde⁵, *Eyyühe'l-Veled* adlı eserini konu alan bir kaç çalışmanın dışında her hangi bir çalışmaya rastlanamamıştır. Yapılan bu çalışmalardan biri hadis, diğeri

Müellefatü'l-Gazzâlî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1961).

⁴ Hilmi Ziya Ülken, "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 59; Yusuf Turan Günaydın, "Gazzâlî Tercümeleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/30 (2011/1): 63-90.

⁵ Müellifin eserleri ve görüşleri üzerine 1981-2019 yılları arasında 89 adet lisansüstü tez hazırlanmıştır. Bk. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. Ayrıca İSAM veri tabanından alınan sonuçlara göre de 247 adet makale türü çalışma mevcuttur. Bk. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.

de edebiyat alanıyla ilgilidir. Orhan Yılmaz tarafından yapılan çalışmada, müellifin eserinde geçen hadislerin tahrir ve değerlendirilmesi yapılmış ve bu hadislerin Kur’ân ve sünnet anlayışıyla bağdaşıp bağdaşmadığı üzerinde durulmuştur.⁶ Sevim Seda Yıldırım tarafından yapılan çalışmada ise, eserin transkripsiyonlu olarak metninin yazılarak, eserde geçen emir-istek kipli cümleler tespit edilmiştir.⁷ Bu çalışmada ise, *Eyyühe'l-Veled* adlı eser, muhteva ve öğretim yöntem ve teknikleri bakımından pedagojik olarak değerlendirilecektir. Böylece Gazzâlî’nin en çok baskısı yapılan⁸ kitapları arasında yer alan eserinin, günümüz din eğitimi bilimine katkısı da değerlendirilmiş olacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızda Gazzâlî’nin *Eyyühel Veled* adlı eserin pedagojik olarak değerlendirmesine geçmeden önce, eserin elimizde bulunan baskısından eserin ana hatlarıyla tanıtımı yapılmıştır. Daha sonra müellifin yer yer diğer eserlerine de müracaat edilerek onun eğitim görüşleri bağlamında eserin pedagojik bir tahlilini ve günümüz pedagojisinin ışığında müellifin görüşlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Konunun önemine göre, tahlil ve değerlendirmelerin temellendirilmesine ve sınıflandırılmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda kullandığımız ve karşılaştırma imkânı bulduğumuz nüshalar, Süleyman b. Cerağ tarafından tercüme edilen 1302/1884 yılında İstanbul Şirket-i Sahafîye-i Osmaniye matbaasında basılan ve 104 sayfadan müteşekkil olan “Tercüme-i Eyyühe'l-Veled” adlı eser ile Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî tarafından tahkik edilen ve 1985 yılında Beyrut Dârü’l Beşâiri’l-İslâmiyye matbaasında basılan 158 sayfadan ibaret olan “Eyyühe'l-Veled” adlı eserlerdir. Gazzâlî’nin zikredilen bu eseri günümüz pedagoji anlayışı doğrultusunda değerlendirilmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

⁶ Orhan Yılmaz, “Gazzali’nin Eyyühe’l-Veled İsimli Kitabının Önemi ve Kitapta Geçen Hadislerin Değerlendirmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2019): 185-213.

⁷ Sevim Seda Yıldırım, *Eyyühe'l-Veled Tercümesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, 2018).

⁸ Gerek Osmanlı döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Gazzâlî’nin *Eyyühe'l-Veled* adlı eseri defalarca Türkçeye tercüme edilerek basılmıştır. Hatta Cumhuriyet döneminde tercümelerin yanında çeviriyazı-sadeleştirme yoluyla basılanları da hesaba katarsak, Osmanlı döneminde basılanlardan kat kat daha yüksek sayıya ulaştığını söyleyebiliriz. Nitekim ulaşabildiğimiz kadarıyla 1928-2018 yılları arasında yapılan *Eyyühe'l-Veled* tercümelerinin sayısı 21, büyük çoğunluğu Süleyman b. Cerağ’a ait olan eserin sadeleştirilmesi şeklinde yapılan baskıların sayısı da 16’dır. Günaydın, “Gazzâlî Tercümelei: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi”, 63-90.

1. Eyyühe'l-Veled

Giriş kısmında yazılış amacı verilen⁹ eserine Gazzâlî, “Ey oğul!” diye başlamakta ve öğrencisine günlük hayatında karşılaşılabileceği bütün durumlarla ilgili yapması gerekenleri tavsiye etmektedir.¹⁰ Bir Müslümanın Kur’ân ve Sünnet çizgisinde nasıl yaşaması gerektiği anlatılan eserde, insanlara pek çok konuda rehberlik de yapılmaktadır.¹¹ Ameli ve itikadi yönden pek çok Dinî bilgilerin yer aldığı, toplumla iç içe olan insanın en çok karşılaşılabileceği temel ahlak kurallarının ele alındığı eser, aynı zamanda bütün insan ilişkilerinin temellerini belirleyecek niteliktedir.

“Ey oğul”, “Oğlum” ve “Oğlum’a” başlıkları ile Türkçe’ye de çevrilmiş olan eser besmele, hamd ve salavat ile başlamaktadır. Eserin ilk sayfasında yazılış amacı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra, eser hocanın talebesine verdiği tavsiyeler ile devam etmektedir. İnanç, ibadet ve ahlak üzerine güzel konuların yer aldığı, küçük ama hacimli eser âyet, hadis, darb-ı mesel ve geçmiş peygamberler veya çeşitli kimselerden rivayet edilen olay ve hikâyelerden de yararlanılarak süslenen öğütlerle herkesin anlayabileceği tarzda özlü ve sade bir tarzda ele alınmıştır.

Eserin “Ey oğul” şeklinde hitap ile başlaması nedeniyle eseri, babanın oğluna öğütleri gibi anlatanlar varsa da, eserin kaleme alınış amacı ile ilgili bilgilerden hocanın talebesine yönelik öğütleri olduğu anlaşılmaktadır. Eserde yapılan tavsiyeler geleneksel vaaz kitaplarına uygun şekilde âyet, hadis, özlü söz ve kıssalar yoluyla yapılmıştır. Bunlar aynı zamanda söylemlerin desteklenmesi amacıyla da kullanılmıştır. Yine bazen yaşanmış bir olay ya da hikâyeye zikredilerek konu somutlaştırılmakta ve okuyucunun bu

⁹ Gazzâlî'nin öğrencilerinden biri, “yıllarca zahmet çektim ve birçok ilim öğrendim, ancak bu ilimlerden benim için en faydalı olan ve beni âhirette kurtaracak olan hangileri, benim için faydasız ve boş olanlar hangileridir? Bunları öğrenip ona göre davranayım” diyerek hocasına (Gazzâlî) bir mektup yazar ve kendisini tereddütten kurtaracak öğütlerde bulunmasını ister. Bunun üzerine Gazzâlî’de öğüt isteyen bu öğrencisine cevap mahiyetinde *Eyyühe'l-Veled*'i yazmıştır. Bk. Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, çev. Süleyman b. Cerağ (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1302h), 2.

¹⁰ Müellif eserinde konuları bab başlığı altında ele almıştır. Eserdeki bab ve konu başlıkları şöyledir: Namazın rükûları babı, tevhid babı, duanın fazileti babı, salavat getirmenin fazileti babı, kilo, terazi ve arşın babı, nimetin şükrü babı, bayramın fazileti babı, zühd ve takva babı, sıla-i rahmin fazileti babı, şakiler (şekavet) babı, sabır babı. Ayrıca alışverişte uyulması gereken adap, ana-baba ile muamele adabı, komşuluk adabı, mahalle adabı, ulema sohbeti adabı, Cuma günü adabı, sufilerin sohbetinde bulunma adabı, kadınların yanında bulunma adabı, beylerin yanına girme adabı, yakın kişilerle muamelenin adabı, konuk (tanrı misafiri) adabı, mecliste makam adabı, yemek yeme adabı, su içmek adabı, paşmak adabı, eşinle geçinme adabı, eve girme adabı, döseğe girme adabı, havas sureleri okumak adabı, hamama girme adabı, boşanma adabı, kabir ziyareti adabı. Bunların dışında önemli gün ve gecelerle bazı surelerin faziletine dair bilgiler de mevcuttur.

¹¹ Krş. Yıldray, *Eyyühe'l-Veled Tercümesi*, 3.

kıssadan hisse çıkarması istenilmektedir. Gazzâlî, dua ile bitirdiği eserinin sonunda şu ifadeye yer verir: “*Bilmiş ol ki, burada topladığım tüm hadisler sağlamdır;*¹² *şüpheli, bilinmeyen bir husus yoktur. Sakın şüphe etme.*”¹³

Gazzâlî, eserin giriş kısmında eserde yer alan konuları ve sayılarını tek tek açıklamıştır.¹⁴ Müellifin diğer eserlerinde çokça göremediğimiz bu yöntem, okuyucuların eserin muhtevası hakkında bilgi sahibi olması açısından önemlidir. Bu bilgilerden sonra “*Bu eserde ayrıca 1090 adet edep toplanıp işlendi. Kim bu arz edilecek edeplerle edeplenir, onlara uygun hareket ederse dünya ve ahiret mutluluğu için ona yeter. Her biri işleyene sevap kazandıracak bu edepleri yerine getirenler, umarız ki bizi de hayır dua ile anarlar. Yüce Allah, yapılan duaları inşallah kabul buyurur. Şüphesiz kul, bir başka kulun yapacağı dua ile bağışlanır.*”¹⁵ şeklindeki cümlelerle “Ey Oğul” diyerek nasihatlerine başlamıştır.

Gazzâlî’yi halka tanıtan eserlerinden biri olan *Eyyühe’l-Veled*, birçok dünya diline çevrilmiş, UNESCO tarafından 1951’de Fransızca, İngilizce ve İspanyolca’ya tercüme edilerek yayınlanmış, Batıda ve doğuda en çok okunan eserler arasına girmiştir.¹⁶

2. Gazzâlî’nin Eğitim Görüşü Bağlamında Eyyühe’l-Veled’in Pedagojik Tahlili

2.1. Eserin Muhteva Açısından Pedagojik Tahlili

Eğitim, bireyde istenilen yönde davranış değişikliği meydana getirme sürecidir.¹⁷ Eğitimin amacı da topluma faydalı bireyler yetiştirmektir. Başta peygamberler olmak üzere toplumun eğitimini kendilerine görev addeden-

¹² Gazzâlî’nin *Eyyühe’l-Veled* isimli eserinde geçen hadislerin değerlendirmesini yapan Orhan Yılmaz, Gazzâlî’nin bu eserinde kaydettiği on altı hadisten dokuzunun makbul olduğunu, en az iki tanesinin mevzu olduğunu diğerlerinin ise zayıf ya da şiddetli zayıf olduğunu belirtmektedir. Bk. Yılmaz, “Gazzâlî’nin Eyyühe’l-Veled İsimli Kitabının Önemi...”, 185-213.

¹³ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 104. Gazzâlî, eserin giriş kısmında da “*Bu eserde Rasûlullah Efendimiz’in (s.a.s.) hadisleri ve sağlam kaynağa dayanan haberler mevcuttur.*” şeklinde bir ifade kullanarak hadislerin ve ifadelerin sağlamlığına vurgu yaparak başlamıştır. Bu durum, okuyucu için bir güven telkin etmektedir ki, eğitimde bu önemli bir husustur. (Bk. Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 2.)

¹⁴ Bunlar miktar olarak eserde şöyle geçmektedir: a) Hadis-i Şerifler: 369 tanedir b) Haberler: 44 tanedir c) Namazın farzları: 12 tanedir d) Namazın vacipleri: 7 tanedir e) Namazın sünnetleri: 14 tanedir f) Namazın Müstehapları: 25 tanedir g) Namazın mekruhları: 10 tanedir h) Namazın müfsitleri yani namazı bozan şeyler: 14 tanedir.

¹⁵ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 2-3.

¹⁶ Çağrırcı, “Gazzâlî”, 13: 489

¹⁷ Selahattin Ertürk, “Eğitimde ‘Program’ Geliştirme (Ankara: Yelkentepi Yayınları, 1972), 9; Ayrıca bk. Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi* (Ankara: Gün Yayınları, 1995), 26.

ler bu amaca ulaşmaya çalışmaktadırlar. Hedefler ve yöntemler yere ve zamana göre kişiden kişiye, toplumdaki topluma değişse de hepsinin ortak amacı istenilen davranışları sergileyecek bireyler yetiştirmektir. Müslümanlar için bu hedef, Allah ve Rasûlü'nün koyduğu kurallara bağlı, Dinî ve ahlaki değerleri özümsemiş, vatanına ve milletine faydalı nesiller yetiştirmektir.¹⁸ Bu hedefe ulaşmada âyet ve hadisler başta olmak üzere geçmiş peygamberler, sahabe, tabiin ve mutasavvıflardan rivayet edilen söz ve hikâyeler önemli bilgi kaynaklarıdır. Gazzâlî de bu bilgi kaynaklarını kullanarak eğitimde hedefe ulaşmayı gaye edinmiştir.

Gazzâlî'nin eğitimle ilgili görüşlerinin odak noktasını insan oluşturur. Çünkü insan eğitime uygun bir yapıya sahiptir. O, insanın küçük yaşlarda eğitilmesinin önemini ifade eder. Çünkü birçok kötü huyun küçük yaşlarda kazanıldığını, daha sonra bunların değişmesinin zor olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Bununla birlikte Gazzâlî, terbiye sistemini "iman" üzerine kurmuş, insanın iman temeline oturtulması gerektiğini ve bu temel üzerinde iyi kabiliyetlerinin açığa çıkartılmasını ve geliştirilmesini dile getirmiştir. Nitekim o, çocuğa iman ilkelerini ve ibadet etme şekillerini öğretmeyi de eğitim görüşleri içinde ele alır. Bunların eğitimin gayesi olan irade terbiyesini ve güzel davranışları kazanmayı kolaylaştırdığını söyler.²⁰ O, bütün bu konuları aktarırken ilgili âyet ve hadisleri de vermekte ve böylece okuyucunun konu hakkında âyet ve hadis kültürü edinmesini ve konunun Dinî naslarla temellendirilmesini de sağlamış olmaktadır.²¹

Çocukların zihinsel duygusal ve sosyal gelişimlerine yönelik araştırmalar yapan pedagoji²² çocuklarda öğrenme ve öğrenme problemlerini ele almaktadır. İnsanoğlu hayat boyu öğrenme kapasitesine sahip bir varlık olsa da, bu kapasitenin en verimli ve hızlı bir şekilde işlevsel olduğu zaman çocukluk dönemidir. Bu yıllardaki eğitimin etkisi ve kalıcılığı daha kuvvetli olduğu için, bu dönemde verilen din eğitiminin niteliği de büyük önem arz eder.²³

¹⁸ Yılmaz, "Gazzali'nin Eyyühe'l-Veled İsimli Kitabının Önemi...", 191.

¹⁹ Gazzâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, trc. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınları, 1981), 316. Krş. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınları, 1998), 306.

²⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din* 3: 70.

²¹ Suat Cebeci, "Yazı Dili ve Yazılı İletişim Bağlamında Gazzâlî'nin Üslubu", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 47/3 (2011): 149.

²² Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 1981), 196.

²³ Hasan Mahmut Çamdibi - Emine Keskiner, "Gazzâlî'ye Göre Çocuk Eğitimi", *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (7-9 Ekim 2011)*, (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2012), 799-800. Ayrıca bk. Yurdagül Mehmedoğlu, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 31-34; Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", *AÜİFD* 45 (2004): 137-154; Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde*

Eğitimi bir ihtiyaç olarak gören ve eğitimin gücüne inanan Gazzâlî, insanın eğitimine dair birçok konuyu ele almıştır. O, eğitimin temeline ihtiyaç kavramını koyarak, insanın kabiliyetlerinin gelişebilmesi için eğitilmesi gerektiğini ve mutluluğa ulaşmasının yegâne yolunun bu olduğunu belirtmiştir.²⁴ Ancak O, “bilgi, gereğince uygulanmadıkça, sahibine fayda vermez, amelsiz ilim delilik, ilimsiz amel ise zaten mümkün değil”²⁵ sözüyle hem eğitim görüşünü belirtmiş hem de elde edilen bilginin uygulamaya geçirilmesini, uygulamaya geçirilmeyen bilginin insana yük olacağını ifade etmiştir.

Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled* adlı eserinde özellikle felsefi değerlendirmeler gibi anlaşılması güç olan karmaşık ifadelerden uzak durmaya gayret ederek, günümüz pedagojisinde önemli yer tutan basitten karmaşığa, bilinen-den bilinmeyene ve yakından uzağa ilkeleri açısından değerlendirilebilecek görüşler ileri sürmüştür. Bununla birlikte eğitimde eğiten ve eğitilen gibi önemli olan iki unsurdan biri olan eğitilene (öğrenci) sevdirmeye, müjdelemeye, nefret ettirmeye, korkutmaya, güzellikle çağırma (Ey oğul!) yollarını kullanan Gazzâlî'nin, böylece muhatabın gönlüne girerek mesajını ulaştırma amacına ulaştığı söylenebilir.

Müellif bütün ilimleri gerekli görmüş, ancak eğitimin insanların bilgi, birikim, anlama ve algılama seviyelerine göre öğrenme düzeylerinin farklılık gösterebileceğini belirterek eğitimde bunun dikkate alınmasını istemiştir.²⁶ Öğrenme düzeylerindeki farklılığı üç aşamada ele alan Gazzâlî, en yüksek düzeyin birinci seviye olduğunu, ancak ikinci ve üçüncü aşamada kalan insanların da olabileceğini -ki kendisini üçüncü düzeyde görmektedir- düşünmüş ve insanları bu perspektiften anlamaya ve anlatmaya çalış-

Dini Motifler (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 67-85; Cemil Oruç, “Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişmesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010): 75-96; Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (Ankara: DİB Yayınları, 1983), 52-54; Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (2004): 207-220.

²⁴ Gazzâlî'nin eğitim görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 225-260; Cemil Oruç, “İmam Gazali'nin Yaşadığı Döneme Kadar İslâm Eğitiminin Yapısı ve Gazali'de Eğitimin İmkânı”, *EKEV Akademi Dergisi* 14/45 (2010): 95-116; Bülent Çelikel, *Gazzâlî ve Eğitim* (İzmir: Tıbyan Yayınları, 2009), 35 vd.; Çelikel, “Gazzâlî (Ö. 1111 M)”, 287-308; Saadetin Özdemir, “Gazali'nin Ahlak Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”, *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu (12-14 Mayıs 2011)* (Isparta: 2011): 465-474; Cağfer Karadaş, “Nizamiye Medreseleri ve Gazzâlî”, *Uluslararası Medrese Geleniği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu (5-7 Ekim 2012)* (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, 2012), 545-555; Mustafa, Çağrırcı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlakı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1982), 17-21.

²⁵ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 71.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* 3: 74.

mıştır.²⁷ Gazzâlî, insanlara yaklaşırken onların kendi seviyesine göre yaklaşmış, onları kendi fikirleri çerçevesinde samimi kabul etmiş ve kendini sanki onlardan biriymiş gibi davranmıştır.²⁸ Bu özelliği ile de Müslüman toplumun hemen her kesiminden büyük kabul görmüştür. Onun bu özelliği kazanmasında Kur'ân'dan alıp yorumladığı “Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et”²⁹ ifadelerinin önemli yer tuttuğu kanaatindeyiz.

Eyyühe'l Veled adlı esere günümüz eğitim anlayışı doğrultusunda bakıldığında, Gazzâlî'nin eserinde insanın beden, ruh ve dil gelişimine, beden ve ruh gelişimi arasındaki ilişkiye, insanın gelişim ve eğitimde tedrici yöneme, bireyin gelişim sürecine ve muhataba dikkat etmektedir ki, bugün bu yöntem gelişim psikolojisinin³⁰ ortaya koyduğu ilkelere benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte müellifin zihinsel, duygusal, bedensel ve dil gelişimiyle ilgili muhatabın durumuna göre bir eğitim yolunu tercih ettiği görülmekte ve bunun da modern gelişim psikoloji ilkelerine uygunluk gösterdiği söylenebilir.

Gazzâlî, diğer birçok İslâm eğitimcisi ve âlimi³¹ gibi, eserinde din eğitimine dair pek çok konunun yanında ilmin ve âlimin fazileti, öğrencinin hocasına karşı görevleri, ilim öğrenmede niyet, hocanın öğrenciye karşı tutum ve davranışları gibi eğitim-öğretimle ilgili birçok konuya da yer vermekte, görüşlerini ortaya koymaktadır. O, bunları ortaya koyarken bugün modern eğitim bilimlerinin de üzerinde hassasiyetle durduğu öğrenciye görelilik ilkesi, hayatilik ilkesi, somuttan soyuta, basitten karmaşığa, kolaydan zora ve tedricilik ilkeleri gibi bir takım öğretim ilke ve yöntemlerini kullanarak zihinsel bir seyir izleyerek konunun mantıki bir silsile içinde kavranmasını kolaylaştırıcı bir yol izlemiştir. Yine eserde bugünün eğitim anlayışına ışık tutacak pek çok öğütler de mevcuttur. Nitekim müellifin öğrencisine faydalı bilgilere yönelmesini, faydasız bilgileri terk etmesini tavsiye etmesi, dün olduğu gibi bugünü ve yarını da kuşatacak nitelikteki evrensel bir mesajdır. Müellif eğitimin temel ilkesi olan bu mesajını Hz. Peygamber'in meşhur hadisi/duası³² ile vermiştir. Ayrıca eserde öğretmen-öğrenci ilişki-

²⁷ Gazzâlî, *el-Kıstasü'l-müstakîm*, thk. Victor Chelhot (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1991), 41-42.

²⁸ Deniz Gürbüz, “Gazzâlî'yi Anlamanın Usulü”, *Diyanet İlmî Dergi* 47/3 (2010): 9.

²⁹ en-Nahl, 16/125.

³⁰ Nuray Sanemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim* (Ankara: Anı Yayınları, 2018), 18-19; Banu Yazgan İnanç-Mehmet Bilgin-Meral Kılıç Atıcı, *Gelişim Psikolojisi* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018), 24-27.

³¹ Örneğin, Burhaneddin Zernüci, *Ta'limü'l-müteallim*, çev. Vehbi Yavuz (Bursa, İlim ve Kültür Yayınları, 1987); İbn Sahnun, *Adâbü'l-mu'allimîn*, çev. M. Faruk Bayraktar (İstanbul: MÜFV Yayınları, 2014); 43-94. Taşköprülüzade Ahmed, *Mevzuatü'l-ulum I*, 67-100.

³² “Allah'ım! Faydası olmayan ilimden sana sığınırım” (Müslim, “Zikr”, 73; Ebu Davud, “Vitr”, 32).

leri (anne-baba ve çocuk ilişkileri de çerçevede ele alınmakta), öğrenilen teorik bilgilerin uygulanması yoluyla pekiştirilmesi, öğrencilerin kendisini zaman zaman muhasebe etmesi gibi bir takım tavsiyeler yapılmaktadır.

Eserde dikkat çeken diğer bir husus ise, eserinin tamamında “Ey oğul” hitabının kullanılmış olmasıdır. “Ey oğul” büyükten küçüğe sevgi ve şefkatin bir ifadesidir. Dolayısıyla Gazzâlî’nin nasihat ettiği öğrencisine sevgi ifadesiyle yaklaşmış olması, onun doğruya yönlendirmek amacıyla yaptığı nasihat/tebliğde nazik davranışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim eğitimde muhatap önemlidir. Mahir eğitimci, önce muhatabın sempatisini kazanmasını bilmelidir. Kuşkusuz sempatisini kazandığı kişiye nasihat etmek, -kişinin benlik duygusunu zorlamayacağı için- iletinin/nasihatin kabul edilmesini kolaylaştıracaktır. Gazzâlî işte bu inceliği eserinde çok iyi şekilde kullanmıştır.

Eğitimde her zaman ve her hususta çocuklara sevgi ve şefkatle davranılması İslâmi prensiplerden biridir. Gerek Kur’ân-ı Kerîm’de baba-evlat ilişkisini içeren âyetlere³³ gerek Hz. Peygamber’in çocuklara karşı “Yavru-cuğum”³⁴ şeklinde başlayan hitap tarzına bakıldığında, sevgi ve şefkat ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Yine İslâm eğitimcilerinden Feridüddin Attar’ın da Gazzâlî gibi yazmış olduğu eserlerinde tavsiyelerine “Yavrum, ey sevgili ve aziz oğlum, ey aziz can”³⁵ gibi ifadelerle başlamış olması, eğitimde muhataba sevgi ve şefkatle hitap etmenin önemine vurgu olarak değerlendirilebilir.

Eyyühe'l-Veled’in bir nasihat kitabı olması, abdest, namaz, gusül gibi İslâmi ritüellerin tatbiki olarak yazılması nedeniyle müellifin, kitabın başından sonuna kadar emir ve istek kipli cümleleri çok fazla kullandığı görülmektedir. Bu bazen “*Gömlek giyeceğin vakit, Bismillah deyip evvel sağ kolunu giy*”, “*Secdeden ‘Allahü Ekber’ diyerek kalk, dizlerinden evvel ellerini yerden kaldır, yine iki elini evvelki gibi göbeğinin altına bağla*”, “*Ey oğul! Sa’y ve gayret eyle*” gibi emir kipli olumlu cümlelerle, bazen de “*Kibleye karşı arkana çevirip oturma ve bevlîne bakma*”, “*cemaatle kılınan namazın ilk tekbirini fevt eyleme*”, “*gözlerini dahi secde yerinden ayırma*”³⁶ vb. gibi emir kipli olumsuz cümlelerle ifade edilmiştir. Bununla birlikte istek kipi olumlu³⁷ ve istek kipi olumsuz³⁸ cümleleri de sık sık kullandığı görülmektedir.

³³ Bk. el-Lokman, 31/13; el-Hûd, 11 /42.

³⁴ Tirmizî, “Cuma”, 60; Tirmizî, “İlim”, 16/2678; Buhârî, “Et’ime”, 2-3; Tirmizî, “Kiyâmet”, 59.

³⁵ Feridüddin Attar, *Pendname*, çev. M. Ali Özkan (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012), 1-88.

³⁶ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 5-104.

³⁷ “*Ey oğul! Bil ki sana her edebî adaplarını beyan edeyim*”, “*Ey Oğul! Akşamdan sonra altı rekât Salat-ı Evvabın kılın*”, “*Ey Oğul! Küs olanları barıştır ki, şâd (neşeli ve mutlu) olasın.*”

³⁸ “*Taharetten sonra bez ile silin ki sudan eser kalmasın*”, “*Sakin gafil davranıp na-*

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere, müellif eserinin tamamında pek çok yerde emir ve istek kipli cümleleri kullanmıştır. Emir kipinin kullanılması meselenin önemine işaret etmesi bakımından³⁹ ve eğitimde öğretmen-öğrenci münasebeti açısından son derece önemli bir husustur. Hz. Peygamber'in eğitim metodunda da zaman zaman buna başvurduğu görülmektedir.⁴⁰ Din eğitiminin kuralları, İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân ve Sünnete dayanır. Bu iki kaynağın buyurucu karakteri ise, emir ve nehiy şeklinde tezahür eder. Din eğitimi, bir şeyin yapılmasını (emir) veya yapılmamasını (nehiy) öngörür. Ortaya konulan bu kurallar, bireyi ve toplumsal yaşamı düzenleyip biçimlendirerek, ona olumlu özellikler kazandırma amacı güder ki, din eğitimcisinin bu nedenle zaman zaman emir kipini kullanması bir gereklik olarak değerlendirilebilir. Öte yandan istek, dilek ve temenni bildiren istek/dilek kipinin müellif tarafından eserde kullanılması, eğitim-öğretim açısından dikkate değerdir. Çünkü istek kipinde de muhataba öğüt verme vardır. Ancak bu kiple öğüt vermek hem farklı bir yol hem de daha nazik bir yöntemdir.⁴¹ Öğreticinin, “yapalım”, “edelim”, “gidelim” gibi ifadelerle kendisini de işin içerisine katmasının, öğrenci açısından verilen mesajın daha kolay kabul edilmesinde etken olacağı söylenebilir.

Bu açıklamalardan sonra eserde yer alan din, ahlak ve edeplerle ilgili konuların değerlendirmesine geçebiliriz.

2.1.1. Dinî ve Ahlakî Konular

Gazzâlî, zikredilen eserinde sabahleyin yataktan kalkarken uyulması gereken edeplerden bahsettikten hemen sonra, tuvalete girip oturmanın, temizlenmenin ve oradan çıkmanın edeplerinden bahsetmiş, daha sonra abdest almanın önemi ve edepleri üzerinde durmuştur. Eserde böyle bir yöntemin izlenmesi manidardır. Müslümanın sabahleyin yataktan kalktıktan sonra yapması gerekenleri eserinde art arda sıralamış ve bunlarla ilgili ihtiyaç duyabilecek bilgileri de sunmuştur.⁴² Konuları anlatırken eserin

mazî terk etmeyesin”, “Ey Oğul! Gönlün ferah, duam kabul olsun dersin, bu beş nesneyi terk etmeyesin.”

³⁹ Ali Çelik, “Emir Kipi Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014): 333-351.

⁴⁰ Ömer b. Ebi Seleme'den (r.a) gelen rivayette: “Allah Resûlü'nün (Sallâllâhu Aleyhi ve Sellem) gözetiminde bir çocuk idim. Elim yemek tabağının her tarafında dolaşıp dururdu. Bu durum üzerine Peygamberimiz (s.a.s.) bana ikazda bulunarak şöyle buyurdu: ‘Ey çocuk! Bismillah de, sağ elin ile ve sana yakın olan taraftan ye!’ Bundan sonra hep böyle yedim.” (Buhârî, “Et’ime”, 2-3; Müslim, “Eşribe”, 108; Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 20)

⁴¹ Çelik, “Emir Kipi Üzerine”, 338.

⁴² Müellifin eserinde yapılması gereken lüzumlu bilgileri sıra ile vermiş olması günümüz öğretim esasları açısından da önemlidir. Nitekim günümüz eğitim sisteminde

tamamında olduğu gibi âyet, hadis ve hikâyelerle desteklemiş, sanki yüz yüze bir eğitim yaptırırçasına konuları işlemiştir.⁴³

Müellif, abdest almanın önemi, edepi ve abdestin nasıl alındığını belirttikten sonra, eserin neredeyse dörtte birini namaz konusuna ayırmıştır. Namazın şartları, rükünleri, vacipleri, sünnetleri, müstehapları, müfsidleri, 5 vakit namazın ve nafil namazların (evvabin, işrak, kuşluk, teheccüd, tesbih) kılınışını⁴⁴ da en ince ayrıntısına kadar sanki öğrencisi karşındaymış da ona ders anlatan bir öğretmen misali anlatmış ve okuyucularıyla yüz yüze buluşmayı amaçlamış gibi konuları işlemiştir. Çocuğu karşısına alıp ona hitapla nasihatte bulunması, Kur’ân’da Lokman suresinin ifade şeklini de andırmaktadır.⁴⁵ Günümüzde akademik derinlik gerektiren böyle bir anlatım yöntemi, farklı yaklaşımla pek çok teorik bilgiyi uygulamalı/pratik olarak sunabilen, teorik bilgilerin kavramsal olarak uygulamaya nasıl dönüşeceğini göstermektedir.

Gazzâlî’nin insanın terbiyesi için eserinde ibadetlere çok önem verdiği görülmektedir. Nitekim O bu konuda şöyle demektedir: “İbadet, ilmin semeresi, ömrün faidesi, kuvvetli kulların elde ettiği, evliyanın azığı, takva sahiplerinin ve saadetin yoludur.”⁴⁶ Gazzâlî sadece ilmin yeterli olmadığını, ibadetin de gerekli olduğunu ifade ederek “*Ey oğul! Yalnız ilim kâfi olup ibadete lüzum olmasaydı, her gece sabaha karşı (Dua eden yok mu? Vereyim; Tevbe eden yok mu? Af edeyim) buyurulmaz idi*”⁴⁷ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Gazzâlî, bu ifadesiyle bazılarının sadece bilmekle yetinip, ibadete gereken önemi vermediklerini, oysa ibadetin mutlaka yapılması gerektiğini, Allah’ın da kullarından bunu beklediğini güzel bir üslupla açıklamıştır. O, yine bu konuda şunları söylemiştir: “*Ey oğul! Gönlin ferah olup duanın makbul olmasını istersen şu beş şeyi terk etme: 1. Dünyaya hırslı olmayan, her işi Allah rızası için yapan âlimlerle beraber ol. 2. Gece namazı kıl. Kazaya kalmış namazlarını, geceleri de kaza ederek bir an önce öde. 3. Teganni etmeden Kur’ân-ı Kerim’i oku. 4. Namazlarını tam olarak ve vaktinde kıl. 5. Helal ye.*”⁴⁸

Gazzâlî’ye göre her şeyde olduğu gibi ibadette de ilk önce temizlik gelir.

dersin bir plan dâhilinde ve belli sıra gözetilerek verilmesi başarıyı artırıcı bir özelliktir. Ayrıca her işte daha faydalı olan, daha önemli olandan önce gelir. “Ehem, mühime tercih edilir” sözü bu gerçeği vurgulamaktadır. Bk. Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 193-194.

⁴³ Bu tür bir yöntem hakkında geniş bilgi için bk. Robert E. Slavin, *Eğitim Psikolojisi Kuram ve Uygulama*, çev. Galip Yüksel v.dğr. (Ankara: Nobel Yayınevi, 2012), 96-105.

⁴⁴ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 13-44.

⁴⁵ Cebeci, “Yazı Dili ve Yazılı İletişim Bağlamında Gazzâlî’nin Üslubu”, 146.

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ ulûmi’ d-din*, 3: 5. Krş. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, 15.

⁴⁷ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 16.

⁴⁸ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 41.

O, temizliğin sadece beden ve elbisenin su ile temizlenmesi olduğunun zannedilmemesi gerektiğini; kalbin özünün Allah'tan başka şeylerden temizlenmesi, kalbin dışının haset, kibir, riya, hırs, düşmanlık, gösteriş için süslenmek vb. kötü ahlaktan temizlenmesi, bedenin uzuvlarının ise gıybet, yalan, haram yemek, ihanet etmek, namahreme bakmak vb. gibi günahlardan temizlenmesi şeklinde değerlendirir.

Müellif eserinin muhtelif yerlerinde insanı yanlışla sürükleyen ve insanın en büyük düşmanının şeytan olduğunu, ancak şeytanla tek başına mücadele edilemeyeceğini, bu nedenle sürekli ilahi yardım talebinde bulunulmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. O, şeytanın insan aleyhine kullandığı fizyolojik güdülerin -şehvet, hırs, cinsellik, düşmanlık, kin vb. gibi- insanın şeytana karşı olan mücadelesinde onu zayıflatmaya ve aklın hoş görmediği durumlara iten bazı sebepler olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kişinin şeytanla mücadeledeki başarısı, Allah'ın yardımı ve bir eğitimcinin rehberliğiyle gerçekleşebileceğini belirtir.⁴⁹ Müellif bunu eserinde “İnsana bir mürebbi gerekir. Bu mürebbi, onu terbiye edecek ve kötü huylardan arındırarak yerine güzel huyları ekecektir. Bu yönüyle terbiye çiftçinin yaptığı işlere benzemektedir. O, mahsulün iyi ve güzel olması için ekinlerin arasındaki dikenleri, yabani otları ayıklar.”⁵⁰ şeklinde ifade etmektedir. Müellifin bu görüşünden hareketle, nasıl ki çiftçi verim elde etmek için tarlayı ekime hazırlarsa, insan da bir eğitimcinin himayesinde, kendisini olumsuz yöne sevk edecek düşünce ve tutkuların tesirini en aza indirebilir. Eserde yer alan ve bir kısmının yukarıda bahsedildiği bu ve diğer konuların din eğitiminin temel konuları içerisinde yer aldığı söylenebilir. Bir dini, topluma anlatmak ve sevdirmek/benimsetmek ciddi bir eğitim-öğretim işidir. Donanımlı bir öğretmen olmayı ya da bu amaçla sade, anlaşılabilir eserler yazmayı gerektirir. Gazzâlî, hem yaşadığı dönemde hem de yazdığı eserlerle sonraki dönemlerde bunu gerçekleştirme yolunda gayret göstermiştir.

Pek çok akaid ve fıkıh kitaplarında İslâm diniyle ilgili genel bilgiler anlatılırken genelde inanç, ibadet ve ahlak olmak üzere üç ana unsura ayrılarak bir anlatım yapıldığı görülmektedir. İnanç esaslarını kelâmcılar, ibadet esaslarını fıkıhçılar ele almışlar, ahlak boyutuyla da kısmen tasavvufçular ilgilenmişlerdir. Fakat Gazzâlî'nin eserlerine baktığımızda bu üç hususun oldukça yoğun bir şekilde ele alındığını görmekteyiz. Doğrusunun da bu olduğu kanaatindeyiz.

2.1.2. İlim ve İlimin Fazileti

Gazzâlî'nin eserinde çokça üzerinde durduğu konulardan biri de ilim

⁴⁹ Oruç, “İmam Gazali'nin Yaşadığı Döneme Kadar İslâm Eğitiminin Yapısı ve Gazali'de Eğitimin İmkânı, 103-105.

⁵⁰ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 80.

ve ilmin fazileti konusudur. Öyle ki, hemen hemen her konu başlığında ilme veya ilmin önemine âyet, hadis, özlü söz vb. ifadelerle vurgu yapılmıştır. Örneğin, abdest konusunu işlerken “*Din hazinesi ‘ilim’dir; şimdi her kimin abdesti olmasa dinî temiz olmaz.*”⁵¹ kardeş olmanın edeplerini anlatırken “*Ey oğul! Karındaş adabı odur ki, eğer senden küçük ise edeb öğret, ‘ilim’ öğret ve tatlı söz ile nasihat eyle; yaramaz nesnelere uzak tut.*”⁵² amel-i salihin öneminden bahsederken “*ve her bir amel ki ilimsiz olursa, Hakk Teâla Hazretlerinin yanında hiç makamındadır, ol amel*”⁵³ gibi. Gazzâlî, eğitimden maksadın iyi kul yetiştirmek olduğunu, iyi kul olmak için de güzel ameller işlemek gerektiğini, amellerin güzel olmasının da ancak ilim sayesinde anlaşılabileceğini ifade ederek, eğitim ve ibadet için ilme ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Bu görüşlerinden bile onun, pek çok konu başlığı altında ilme ve ilmin önemine vurgu yapmasının nedeni daha iyi anlaşılabilir.⁵⁵

Gazzâlî’nin yukarıda ifade edilen yaklaşımı öğrenciyi ilim öğrenmeye teşvik etmesi, ilmi, dersi ve ilim adamını sevdirmesi, öğrencinin de dikkatini çekmesi itibarıyla eğitimde öğrencinin motivasyonunu geliştirme olarak değerlendirilebilir. Öğrencinin ilgisini ve dikkatini çekmek, diğer bir ifadeyle motive etmek, dersi sevdirmek pedagogların, psikologların eğitim-öğretimde başarıyı artırıcı, kalıcı öğrenmeyi sağlayıcı faktör olarak günümüzde de üzerinde titizlikle durdukları konulardan biridir.⁵⁶

Gazzâlî’nin eserinde ilimle birlikte üzerinde sıkça durduğu konulardan biri de ilim elde etmede niyetin önemidir. O, bu konuda “*ilimde aslanan*

⁵¹ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 8.

⁵² Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 65.

⁵³ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 82.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet*, 99-101; Gazzâlî, *İhyâ ulümi’-d-din* 1, 39; Gazzâlî, *Mi’yeru’l-ilim*, çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 10.

⁵⁵ Ancak, bu ilim sözü ile ilimden neyin kastedildiği belirtilmediği için, bahsedilen ilmin hangi ilim olduğu konusunda âlimler ihtilafa düşmüşlerdir. Kelâm âlimleri, Allah’ı tanımak kelâm ilmiyle olur diyerek, bunun ilm-i kelâm olduğunu; Hadis âlimleri, şeriatin asıl ilmi Kur’ân-ı Kerim ve Hadis ilmidir diyerek, bunun Kur’ân ve Hadis ilmi olduğunu; Fıkıh âlimleri, helal ve haram fıkıh ilmiyle ayrılır diyerek bunun Fıkıh ilmi olduğunu; Mutasavvıflar ise, kulun Allah’ yolunun kalp halleri olduğunu söyleyerek bunun kalp hallerinin ilmi olduğunu iddia etmişlerdir. Bk. Yaşar Şentürk, *Gazzâlî’nin Eğitim Görüşü* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1986), 22-25. Kanaatimizce bu gruplardan her biri kendi ilmiyle ilgili görüş bildirmiş olsalar da Gazzâlî, ilim sözüyle bütün ilimleri kastetmektedir.

⁵⁶ Krş. Alim Kaya, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018), 39-42; Mefharet Ersin, *Eğitimde Psikolojinin Rolü 2* (İstanbul: MEB, 1981), 166-175; Sindy L. Pressey - Francis P. Robinson, *Psikoloji ve Yeni Eğitim 2*, çev. Hasan Tan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 34-44.

*niyettir. Niyette ise, aslanan Allah rızasıdır*⁵⁷ demektedir. Gazzâlî, öğrencinin ilk önce Allah'ın rızasını kazanmak, âhîret mutluluğunu elde etmek, öğrendikleri ile amel etmek, öğrendiklerini başkalarına anlatmak, dinî ihya etmek ve Allah'a yaklaşmak gibi hususlara yönelmeye niyet etmesi gerektiği görüşündedir.⁵⁸ O, bu görüşünü desteklemek için Hz. Peygamber'in meşhur "Niyet Hadisi"⁵⁹ni zikrettikten sonra "*Niyetsiz amel olmaz, illa niyyet ile olur*"⁶⁰ demektedir. Bilindiği gibi niyet, insanın kalben ve zihnen bir şeye yönelmesi ve o işin niçin yapıldığını bilmesi anlamına gelmektedir. İslâm'da yapılan amellerin değerinin niyete göre belirlenmesi nedeniyle, niyetin önemli bir yeri vardır. Gazzâlî konuya İslâmî düşünceyle yaklaşarak, diğer faaliyetlerin tamamında olduğu gibi eğitimde, ilimde ve ilim elde etmede de niyetin Allah rızasını kazanmak olduğunu ifade ederek, tali, geçici amaçlardan ziyade asıl amaca yönelmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Eğitimde hedef toplumların eğitim anlayış ve düşüncelerine göre değişiklik gösterir. Ancak farklı hedeflere ulaşmada niyetin yönlendirici etkisinin, hatta zorlayıcı rolünün olduğu söylenebilir.

2.1.3. Öğretmen-Öğrenci İlişkisi

Müellif eserinde hocaya saygı göstermenin, âlimlerle sohbet etmenin, onlarla bir arada olmanın, onlardan ders almanın önemi ve edepleri konusuna da geniş yer vermiş ve bu konuda müstakil bir bab açmış, ayrıca, ilim konusunda olduğu gibi değişik konu başlıkları⁶¹ altında da bu konuya doğrudan ya da dolaylı vurgular yapmıştır. Onun bu konudaki görüşlerinin bazıları şu şekildedir: "*Hocaya karşı saygılı olmak İslâm'ın edeplerinden- dir. Onlara elden geldiğince hizmet edip dualarını almak gerek. Kişinin hoca hakkı, ana babasının hakkından daha çoktur. Kim hocasını görürse ona karşı son derece saygılı davranmalı, elini öpüp emrini sormalı. Varsa ihtiyacını gidermelidir. Ona karşı son derece alçak gönüllü davranmalıdır. Hocanın bulunduğu yerde o izin vermeden oturmamalı, kalkıp giderken de elini öperek uğurlamalıdır. Hiçbir dünya işi, hocaya hizmetin, onun ihti-*

⁵⁷ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 28.

⁵⁸ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 62-63. Ayrıca bk, Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-din* 1-2, 4, 357.

⁵⁹ "Ameller ancak niyetlere göredir..." (Müslim, "İmare", 155)

⁶⁰ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 18

⁶¹ Örneğin; "*Ey oğul! Âlim katında oturmayı terk eyleme. Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki, Ya Ebu Hureyre, Allah Teâla hakkı için bir kişi bir saat ilim meclisinde olsa yahut âlim katında otursa kırk sene ibadet etmekten esdaldır.*" Bk. Bab-ı Fazilet-i Bayram, Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 33; "*Bir kimse ulema ve sulaha meclisine ve sohbetine varsa ol kimsenin her adımına Hak Teâla Hazretleri bir kabul olmuş hac sevabı ihsan eder.*" (Bk. Bab-ı Şükrü Nimet, Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 41; "*Ey oğul! İlim tahsil etmeye sa'y eyle, elinden geldiği kadar gayret eyle. Rasûl (s.a.s.) buyurdu ki, Ya Ebâ Hureyre dünyada vücudun sağ iken ilim tahsil edip, ilminle amel eyle ki, öldükten sonra faide versin.*" (bk. Bab-ı Nikah, Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 81).

yacını görmenin önüne geçemez. Hoca yoksul kalmış ise onun bütün ihtiyaçlarını temin etmek talebelerine düşer. Hocanın konuştuklarını dikkatle dinle. Anladığın bir şeyi sorma. Sorduğun şey senin herhangi bir eksiğin olsun. İzinsiz lafa karışma.”⁶²

Gazzâlî'nin gerek yukarıda verilen gerekse eserinin diğer kısımlarında aktardığı görüşlerinden hareketle, eğitilen konumunda bulunan öğrencinin vazifelerini, öğretmenin önemini ve ilim öğreten hocasına/öğretmenine karşı saygı göstermesinin önemini vurguladığını söyleyebiliriz. Dün olduğu gibi, bugünün modern eğitim sistem ve düşüncesinde de öğretmen, eğitim sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Çünkü öğretmenin eğitim sistemi içinde önemli bir yeri vardır.⁶³ Zira bütün güç ve etkiye rağmen, bilgisayar, radyo, televizyon, video gibi sesli görüntülü materyallerin yanı sıra, bütün basılı yayınlar (kitap, dergi, gazete vb. gibi) öğretmenin etki gücüne ulaşamaz. Çünkü öğretmen ve öğrenci arasında çok yönlü bir ilişki vardır.

Diğer taraftan müellif eserinde ilim öğrenmedeki esas unsurlar olan eğitilen ve eğiticinin (öğrenci ve öğretmen/hoca) uyması gereken âdâbı, özelliklerini ve aralarındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Ona göre öğrencinin riâyet edeceği edeplerden bazıları şunlardır: *“Kalbini kötü vasıflardan ve fena hallerden temizle. Dünya ile alakanı azalt. Hocaya ukalalık etmeyip, onun bütün öğretilerini dinleyip, kabullen. Okumaktan gayen, bilgiyle riyaset, servet, makam, düşük adamlara üstünlük değil, Allah rızası olmalı.”* Hocanın vazifelerinden bazıları ise şunlardır: *“Evladına olan şefkat gibi, öğrenciye şefkat göstermeli, öğrenciye rehber olmalı, öğüt vermeli, aralarında adil olmalı, doğrudan doğruya tahkir mahiyetinde değil, ima ve şefkat yoluyla kötü huylardan men etmeli, öğrencisine kabiliyeti ölçüsünde hitap etmeli, bildiği ve öğrettiği şeyleri kendisi de uygulamalı. Söylediğini yaşamayan insanın öğüdünde hayır yoktur. Öyle kimselerin meclisinde bulunup vakit kaybetmemelidir.”⁶⁴*

⁶² Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 68-69.

⁶³ Geniş bilgi için bk. Davut Işıkdöğün, “Eğitim ve Din Eğitimi Kaynaklarında Öğretmen Nitelikleri (Tarihsel Süreç)”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11 (2014): 1-17; Erol Güngör, *Millî Eğitimimizde Eğitici ve Öğretici Olarak İnsan, Türk Kültürü Dergisi* 39/460 (2001): 466-472; Mümtaz Turhan, *Maarifimiz Ana Davaları* (İstanbul: Bedir yayınları, 1964), 106-107; M. Şevki Aydın, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Öğretmeni* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005), 22-26.

⁶⁴ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 62, 78,81. Gazzâlî, öğrencinin hocaya karşı takınacağı tavırlar ve vazifelerinin aslında çok olduğunu, ancak bunların on cümlede toplanacağını belirtir. Bk. Gazzâlî, *Ihyâu ulûmi'd-din* 1: 96-97; Gazzâlî, *Fatihatu'l-ulum*, çev. Halit Zavalısız (İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015), 296. Krş. M. Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 155-156; Çelikel, “Gazâlî (Ö. 1111 M)”, 302-304; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, 231-232.

Gazzâlî'nin bu sözlerini, bugünkü eğitim sistemi içinde öğretmenlik için istenilen ve belirlenen mesleki bilgi, genel kültür, pedagojik formasyon ve kişilik/karakter çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla müellifin bu konudaki tavsiyeleri, öğretmen-öğrenci ilişkileri şeklinde ifade edebileceğimiz “pedagojik formasyon”un önemine ve gerekliliğine vurgu yapan ifadeler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca müellifin hocada bulunması gereken bu özellikler arasında zikrettiği ifadeler, eğitimde fırsat eşitliğine vurgu yapmakta, öğrenciyi tanımanın, gelişim dönemlerine ve kabiliyetlerine göre eğitim yapmanın gerekliliğine ışık tutmaktadır. Bunlarla birlikte müellifin “*muallim kendisi de edepli, olgun ve güzel ahlaklı olmalı*”⁶⁵ ifadeleri ise, öğretmenin kişisel özelliklerinin eğitim-öğretimdeki önemine dikkat çekmekle birlikte, aynı zamanda öğretmen ve öğrenci ilişkilerini olumlu yönde etkileyen, sağlıklı bir iletişim kurmaya vesile olan pedagojik özellikler olarak da değerlendirilebilir. Bu konular aynı zamanda günümüz eğitimcilerinin de ısrarla üzerinde durdukları konular arasındadır.

Gazzâlî, ilk bakışta konuya daha ziyade İslâmi düşünce ile yaklaşan bir görüntü arz etse de, aslında günümüzde de geçerliliğini ve önemini koruyan, bireyin psikolojik nitelikleri üzerinde durduğu söylenebilir. Nitekim Mehmet Akif de günümüzün öğretmenlerinin hallerinden memnuniyetsizliğini ifade ettikten sonra şunu söylemektedir: “*Muallimim, diyen olmak gerekir imanlı / Edepli, sonra liyakatli, sonra vicdanlı.*”⁶⁶ Dolayısıyla müellifin dile getirdiği yukarıdaki görüşler modern eğitim ve öğretim teknik, yöntem ve ilkeleri doğrultusunda pedagojik değer taşıyan düşünceler olarak değerlendirilebilir. Asırlar önce bu tür önemli konulara temas edilmiş olması itibarıyla, müellifin eserinin ayrı bir önem ve özellik taşıdığı söylenebilir. Diğer taraftan müellif eserinde, talebenin ilim öğrenme vakti üzerinde de durmuş ve ezber için en güzel vaktinin seher vakti ve akabindeki zaman dilimi olduğunu ifade etmiş ve seher vakti zihninin dinlenmiş olacağını, bu nedenle öğrenmenin ve ilmi bir mesele üzerinde düşünmenin daha kolay gerçekleşebileceğini belirtmiştir.⁶⁷

2.2. Eserin Öğretim İlke ve Yöntemleri Açısından Tahlili

Gazzâlî'nin *Eyyühe'l-Veled* adlı eserinde, genç öğrencisini muhatap olarak iman, ibadet ve ahlaka dair temel konuları herkesin anlayabileceği sadelikte değişik ilke ve yöntemlerle anlatılması İslâm eğitiminin temelini teşkil eden Hz. Peygamber'in terbiye metoduyla da benzerlik göstermek-

⁶⁵ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 88.

⁶⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: İnkılap ve Ata Yayınevi, 1981), 28.

⁶⁷ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 49-50. Krş. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din 3*: 74-75; Bayraktar, *Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 278; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 310.

tedir.⁶⁸ Gazzâlî'nin günlük bireysel ve toplumsal hayatı çokça konu etmesi nedeniyle, eserinde günümüz modern eğitim sisteminde de son derece etkili olan bazı öğretim ilke ve yöntemlerini aktif olarak uyguladığı görülmektedir. Gazzâlî'nin eserinde kullandığı anlatım ve soru-cevap yöntemlerinden⁶⁹ başka, göze çarpan ilke ve yöntemlerden bazıları aşağıda verilmiştir.

2.2.1. Öğretim İlkeleri

Temel düşünce ve prensip olarak açıklanan⁷⁰ ilke, eğitim-öğretim süreçlerinde hedeflere ulaşmada bireye rehberlik eden öncü fikirlerdir.⁷¹ Gazzâlî'nin eseri incelendiğinde aşağıdaki ilkelerin ön plana çıktığı görülmektedir.

2.2.1.1. Hayatilik/Yaşama Yakınlık İlkesi

Günümüz eğitim anlayışının en temel ilkelerinden biri olan hayatilik ilkesi, verilen eğitimin gerçek yaşamda işlevsel olması veya gerçek hayatla ilişkilendirilmesi, işe yaraması anlamına gelmektedir.⁷² Buna göre, eğitim-öğretimde ve içerikte günlük hayatta kullanılabilir ve yararlı bilgiler yer almalıdır. Okul, yaşama hazırlık yeri olmaktan çok, yaşamın kendisi olmalıdır. Değişim ve dönüşümün üst düzeyde yaşandığı, bilgiye ulaşmanın çok kolay olduğu bir çağda, okullar da hayatın bir parçası olmalıdır.⁷³ Dolayısıyla öğretmen, bireyin gerçek hayatta karşılaşabileceği durumlara yer verdiği ölçüde, öğrencinin öğrenmesi anlamlı hale gelecektir. Modern eğitim anlayışında, öğretim süreci hayattan kopuk olmamalı, birey öğrendiği bilgi ve becerileri gerçek hayatta kullanabilmelidir.

Gazzâlî, eserinde abdestin ve gusül abdestinin alınışını, namazların kılınışını, orucun nasıl tutulacağı gibi günlük hayatta bireye lazım olabilecek

⁶⁸ “İnsanların idrak seviyelerine göre konuşmakla emrolundum.” (Buhârî, İlim, 49); “İnsanların durumlarına göre hitap edin” (Ebû Dâvûd, “Edeb”, 22-23). Hz. Peygamber, insanlara bir şey öğretirken muhataba göre ve meseleyi izaha yardımcı olacak en güzel metotları kullanmıştır. Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Ece, “Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber’in Eğitim ve Öğretim Metodu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2009): 291-314; Ramazan Gürel, “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2, (2015): 7-29.

⁶⁹ Geniş bilgi için bk. Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005); Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 202-215; Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 176-180.

⁷⁰ www.tdk.gov.tr, erişim: 21.10.2019.

⁷¹ Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2017), 12.

⁷² Murat İnce, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, ed. Ali Arslan-Cevat Akar (Ankara: Pegem Yayınları, 2018), 19.

⁷³ Tuğba Yanpar Yelken, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayınları, 2017), 223.

bilgileri bireyin uygulayabileceği şekilde açık bir şekilde ifade etmektedir. Örneğin, “*Namazı Rasulüallah’ın kıldığı gibi kılmak gerekir. Rükû sırasında üç defa ‘Sübthane Rabbiyel Azim’ denir. Daha sonra rükûdan kıyama geçilir. Bu sırada ise ‘Semiallahü li men hamideh’ denir. Rükûdan doğruluştta vücut dimdik hale getirilir. Çünkü burada Tadil-i Erkan denilen bir görev vardır. Bundan sonra ‘Allahü Ekber’ diyerek secdeye inilir. Secdeye iniş sırasında önce her iki dizler, sonra eller, sonra alın ve burun birlikte yere konur...’*”⁷⁴, “*Yemeğe başlarken Besmele ile başla, sağ elle ve önüne gelen yerden ye. Yemeği yerken acele etme, lokmaları birbiri ardına tıkma ve lokmaları iyice çiğne.*”⁷⁵ şeklinde eserde açıklamalar/öğütler yer almaktadır. Hayatilik ilkesinde, kazandırılmak istenilen davranış eğer öğrencinin gerçek yaşamında bir işe yaramayacaksa eksik, amaçtan yoksun bir kazanım olacaktır. İşte Gazzâlî’nin kişisel ve toplumsal hayata verdiği önem nedeniyle eserinin hemen hemen tamamı bireyin gerçek yaşamında kullanılabilecek yararlı bilgiler içermektedir.

2.2.1.2. Öğrenciye Görelik İlkesi/Seviyeye Göre Hitap Etme

Günümüzde öğretim anlayışında bireyin merkeze alındığı bir yaklaşım ön plandadır. Her bireyin farklı bir öğrenme anlayışı, hızı ve stili olduğu açıktır.⁷⁶ Dolayısıyla, öğretim sırasındaki tüm etkinliklerde öğrencilerin bireysel farklılıkları dikkate alınmalıdır. Konu seçimi, öğretim yöntemi, kullanılan dil ve materyal öğrenciye uygun yürütülmeli, öğrencinin fizyolojik ve psikolojik özelliklerine dikkat edilmelidir.⁷⁷ Zira insanlar zekâ, kabiliyet, beden vs. yönüyle farklı yaratılmışlardır.

Öğretim ilkeleri arasında yer alan “öğrenciye/çocuğa görelik ilkesi” müellifin eserinde dikkate aldığı bir konudur. Bu ilkeye göre, öğrenciler aynı yaş grubunda olsalar bile her öğrencinin ilgi, yetenek ve zekâ düzeyleri ile fizyolojik ve ruhsal özelliklerinin birbirinden farklı olduğunu kabul edip ona göre bir program hazırlanması gerekir.⁷⁸ Genellikle geleneksel eğitim anlayışında aynı gelişim düzeyinde bulunan öğrencilerin tamamının aynı zekâ seviyesine, ruhsal özelliklere, fizyolojik özelliklere ve ilgilere sahip olduğu kabul edilerek eğitim verilmesine rağmen, müellifin eserlerinde günümüz eğitim metoduna uygun bir yol izlendiği görülmektedir. Zira öğrencilerin tamamı aynı gelişim seviyesinde olsa da bunların hepsinin her yönüyle birbirinin aynısı olması imkânsızdır. Bunun doğal bir sonucu olarak da sınıf seviyesinin altında ve üstünde kalan öğrenciler böylesi bir

⁷⁴ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 13.

⁷⁵ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 52.

⁷⁶ Yelken, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 229.

⁷⁷ Veysel Sönmez, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Ankara: Anı Yayınları, 2014), 108. İnce, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 18.

⁷⁸ Sönmez, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 96; İnce, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, 20.

eğitimden olumsuz bir şekilde etkilenecektir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi, müellifin kendisini üçüncü düzeyde görmesi ve bu şekilde bir anlayışla muhatabına yaklaşması -bu en alt seviyedeki muhatabın bile anlayabileceği düzeydir- günümüz eğitimi açısından da önemli bir ilke olduğu söylenebilir.

Terbiyede bilgi ve görevlerin verilmesi belli bir olgunluk seviyesine ulaşmayı esas aldığı gibi⁷⁹ Gazzâlî'nin de eserinde bu ilkeye uyduğu, öğrencisinin anlayabileceği sadelikte ve onun seviyesine uygun bir anlatım yöntemi kullandığı görülmektedir. Örneğin tevhid konusunu ele alırken şöyle bir yol izlemiştir: “*Tevhid, birlemek demektir. Bu birlikteliği ‘Tevhid Kelimesi’ toparlamaktadır. O da: ‘Lâ ilahe illallah Muhammedün Rasûlüllah’ tır. Şehadet kelimesi de tevhidi daha açık toplamakta ve toparlamaktadır. O da: ‘Eşhedü en lâ ilahe illallahü ve eşhedü enne muhammeden abdühü ve rasûlüh’ tür...*”⁸⁰ dedikten sonra tevhid ve şehadet kelimelerinin anlamlarını vermiş, daha sonra Hz. Peygamber’in hadisleriyle ve bir kıssa ile konuyu açıklamıştır. Anlatımlarında devamlı olarak temsil ve somut örneklerle yer vermesi de seviyeye göre bir anlatım yöntemini benimsediğini göstermektedir.

2.2.2. Öğretim Yöntemleri

Yöntem, belli bir sonuca ulaşmak, bir problemi çözmek, her hangi bir işi görmek için bilinçli bir şekilde seçilen ve izlenen yol ve başvurulan teknik, usûl gibi anlamlara gelmektedir.⁸¹ Müellifin *Eyyühe 'l-Veled* adlı eseri incelendiğinde aşağıdaki yöntemlerin yer aldığı görülmektedir.

2.2.2.1. Temsil/Analoji Yöntemi ve Metaforik Anlatım Yöntemi

Temsil ve metaforik anlatım⁸² anlaşılması güç bir durumu, daha belirgin ve çok bilinen benzeri ile veya örneklerle anlatmaktır. Bu metot, soyut kavramları herkesin anlayabileceği şekilde somut hale getirmesi, uzağı yakınlılaştırması, anlamların zihinlere yerleşmesi için duyular âleminde bir model oluşturması, kapalı manaları açması gibi özellikleriyle eğitim-öğretimde oldukça önemli bir yer tutar.⁸³ Ayrıca bazı bilgileri daha etkili ve çarpıcı bir

⁷⁹ Mustafa Usta, “Mevlana’nın Eğitiminde Metot, Program ve Gayeler”, *4. Milli Mevlana Kongresi (12-13 Aralık 1989)* (Konya, 1989): 165.

⁸⁰ Gazzâlî, *Eyyühe 'l-Veled*, 31.

⁸¹ Osman Pazarlı, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Genel Metodlar* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1967), 141; Öcal, *Din eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 189.

⁸² Geniş bilgi için bk. Kerim Demirci, “Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması”, *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat*, ed. M Sarıca-B. Sarıca (Ankara: Padam Yayınları, 2016), 330-343; Ahmet Ögke, *Vâhib-i Ümmi'den Niyâzi-i Mısri'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım* (Van: Ahenk Yayınları, 2005).

⁸³ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimiçi Olarak Hz. Muhammed* (Konya: Esra Yayınları, 1991), 165.

şekilde sunmak ve zihinlerde yer etmesini sağlamak için de temsil metodu önemlidir.⁸⁴ Kur'ân⁸⁵ ve hadislerde⁸⁶ bu metodunun etkili bir anlatım yolu olarak kullanıldığı görülmektedir.

Gazzâlî, eğitimde temsil metodunu oldukça çok kullanan bir şahsiyettir. O, insanların zihninde derin etkiler yapabilmek için onların zihinlerini yormayacak, öğrenme isteklerini kırmayacak, var olan düşüncelerini rencide etmeyecek şekilde olabildiğince açık ve anlaşılır misallerle temas kurulmasını gerektiğini vurgular.⁸⁷ Gazzâlî'nin *Eyyühe'l-Veled* adlı eserin pek çok yerinde bu metoda başvurduğu görülmektedir. Onlardan bir kaçışu şekildedir. “*Gökteki yıldız gibi senin nurun ziyade ola, Evinizi kilise gibi eylemeyiniz, namazla ziyaretleyiniz, Beyinleri ırmak gibi akar, Her kim sabah namazının farzını cemaatle kılrsa kıyamet gününde yüzü ayın on dördü gibi ola.*”⁸⁸

2.2.2.2. Tahkiye (Hikâye) Yöntemi

Müellifin ele alınan eserinde tahkiye metodunun, yani vermek istediği mesajı hikâye anlatımı ve hikâyecilik yöntemiyle vermenin oldukça önemli bir yerinin olduğu görülmektedir. Nitekim müellif eserinde zaman zaman insanın anlamasını zorlaştıran soyut konuları muhatabın anlayış ve kavrayış seviyesini indirmek, somutlaştırmak amacıyla hikâye yöntemine başvurmuştur. Zira eğitim-öğretim faaliyetinde somut şeyler, daha ilgi çekici ve kolay kavranır.

Müellif eserinde “İman ve Hayâ” başlığı altında akılla ilgili gerekli açıklamaları yaptıktan sonra şöyle bir hikâye anlatır: “*Bir gün Hasan Basri Hazretleri'ne bir kadın geldi ve dedi: Ey Allah dostu sana sorularım var.*

⁸⁴ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, 80.

⁸⁵ “Allah'ın hoş bir sözü; kökü sağlam, dalları göğe doğru olan ve Rabbinin izniyle her zaman meyve veren hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmüyor musun? Çirkin bir söz de yerden koparılmış kökü olmayan kötü bir ağaca benzer.” (İbrâhim, 14/24-26); “Allah temsil getirmekten çekinmez.” (Bakara, 2/26).

⁸⁶ Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim modeline bakıldığı zaman, temsil metodunun önemli bir konumda olduğu görülecektir. Hz. Peygamber, anlatımlarında çoğu zaman doğrudan ifadeler kullanmakla birlikte, insanların gördükleri, tattıkları, tutabildikleri şeyleri örnek getirerek muhatabın bu sayede meseleyi daha kolay anlamalarını sağlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Peygamber Kur'ân okuyan mümini tadı ve kokusu olan portakala, okumayanı sadece tadı olan hurmaya benzetmiş; Kur'ân okuyan münafığı ise, kokusu güzel ancak tadı acı olan fesleğene, okumayanı ise tadı ve kokusu acı olan Ebu cehil karpuzuna benzetmiştir. (Buhari, “Şirket”, 6; Tirmizi, “Fitent”, 12); Yine bir arada yaşamayı geminin üst ve alt katlarında yolculuk eden kişilere benzetmiştir. (Buhari, “Zebaih”, 31; Müslim, “Birr”, 146). Hz. Peygamber'in temsil metodu için bk. Abdü'l-Fettah Ebu Ğudde, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu*, trc. Enbiya Yıldırım, (İstanbul: Yasin Yayınları, 2001), 93.

⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din* 3: 176-177.

⁸⁸ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 12, 26, 45.

Cevaplandırmanı istiyorum. Hasan Basri Hz. ‘Sor Bakalım ‘dedi. Kadın: Din temizliği, din cevheri, din hazinesi nedir? dedi. Hasan Basri Hz. dedi ki: Din temizliği abdest almaktır, din cevheri Allah’tan korkmaktır, din hazinesi ilimdir, din kuvveti namazdır, din madeni hayâdır. Allah ve Resulü hayâ sahibini övmektedir, dedi.’”⁸⁹

Gazzâlî’nin eserinde tasavvufî fikirler ve edeplerle ilgili konular, bağlantılı hikâyelerle somutlaştırılarak ve zenginleştirilerek ele alınmıştır. Ancak ona göre hikâyeler muhatabın haline uygun olmalıdır.⁹⁰ Soyut kavramların/konuların anlaşılmasında bir köprü görevi gören tahkiye yöntemi, insan fitratına uygun olan eğitim-öğretim metotlarından biridir. İnsanın öğrendiklerini destekleme, öğrenme arzusunun canlı kalmasına etki etmektedir. Ayrıca bu metot, konunun anlatımını kolaylaştırması, duyu organlarına, duyulara ve akla aynı anda hitap etmesi ve muhatabın ilgisini uyanık tutması gibi⁹¹ pek çok özelliğiyle eğitimin vazgeçilmez metotlarından biridir.

Burada yeri gelmişken müellifin eserinde kullandığı bazı hikâyelerin -çok az sayıda olsa da- hem Kur’ân ve Sünnete hem de pedagojiye uygun olmadığını belirtmekte fayda vardır. Örneğin, ana-babaya iyilik etmenin gerekliliği konusunda şöyle bir hikâyeye anlatır: “*Hasan Basri Hazretleri (ö.110/728) bir hac mevsiminde Harem-i şerifte, arkasında yeşil zembille tavaf eden bir kimse gördü. O zata hitaben: arkandaki zembili bırakıp daha rahat tavaf etsen olmaz mı? dedi. O zat: arkamdaki zembil bana yük değildir. Onun hiçbir ağırlığını duymuyorum. O benim anamdır. Ben onu yedi seferdir tâ Şam tarafından getiriyor ve hac yaptırıyorum, dedi. Hasan Basri Hazretleri: Ey kişi! Ömrün olsa da kıyamet kopuncaya kadar böyle yapsan, bir defa ana-babanın rızasının karşılığı olamaz. Yeter ki onlar: Rızım evladım, desinler yeter. Hiçbir ibadet onları sevindirmenin yerini tutmaz, dedi.’”⁹²*

İçerdiği mesajlar bakımından Kur’ân’a ve Sünnete uygun olmayan, teşvik edeyim derken akıl ve mantık sınırlarını zorlayan bir hikâyeye ile mesaj verildiği görülmektedir. Nitekim “*Hiçbir ibadet onları sevindirmenin yerini tutmaz*” ifadesi ile diğer bütün ibadet (namaz, oruç, zekât, hac) ve iyilikler (amel-i salih) önemsizmiş gibi anlatılmaktadır. Dolayısıyla bir konuyu ön plana çıkarıp teşvik edeyim derken, bazen yanlış anlaşılmalara sebep olabilecek ifadelere de rastlanmaktadır. Bu nedenle müellifin eserinde yer alan pek çok hikâyeye din eğitiminde kullanılabilecek mahiyette olmakla birlikte birkaç hikâyenin ise, din eğitimi açısından uygun olmadığını belirtmek gerekir.⁹³

⁸⁹ Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 38.

⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’ d-din* 4: 102.

⁹¹ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 222.

⁹² Gazzâlî, *Eyyühe’l-Veled*, 92.

⁹³ Eserde yer alan ve pedagojik açıdan uygun olmayan bazı hikâyelerin, müellifin vefa-

2.2.2.3. İlmihal Yöntemi

Sorunun öğretmen tarafından sorulması, cevabın da kendisi tarafından verilmesi şeklinde uygulanan bir öğretim yöntemidir. Bu yöneme “ilmihal metodu”⁹⁴ denilmesinin sebebi ise, eskiden beri çocuklara ilmihal bilgilerin bu yöntemle öğretilmesindedir. Muallimler, medreselerde veya mahalle mekteplerinde ilmihal bilgilerini çocuklara bu yöntemle öğretiyorlardı. Önceden hazırlanmış ve kalıp haline getirilmiş sorular ve cevapları⁹⁵ öğrencilere bu yöntemle ezberletiliyordu. Bu usul gelenek halinde asırlarca devam edegelmiştir.⁹⁶ Ancak son zamanlarda okullarda fazla ilgi görmeyen bu yöntemle yine de çocuklara bir takım bilgilerin kazandırılması mümkündür. Gazzâlî'nin eserinde de bu yöntem çok kullanılmamakla birlikte, az da olsa birkaç yerde kullanıldığı görülmektedir.⁹⁷

2.2.2.4. Terğib (Teşvik Etme) ve Terhib (Sakındırma) Yöntemi

Terğib “bir kimseyi bir şey yapmaya teşvik etmek, özendirmek” demektir. Terhib ise, “bir kimseyi bir iş yapmaktan korkutmak, sakındırmak” anlamlarına gelir.⁹⁸ Dolayısıyla terğib, dinin iyi doğru, güzel ve faziletli kabul ettiği şeylere teşvik etmek, terhib ise dinin kötü, günah ve yanlış olarak bildirdiği davranışlardan sakındırmayı ifade etmektedir. Dinî literatürde genellikle birlikte kullanılan bu iki kelime Kur’ân ve hadislerde

tından sonra eserine yapılmış eklemeler olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim çalışmamızda incelediğimiz eserlerden Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî tarafından tahkik edilen eserde yer alan bazı hikâyelerin, Süleyman b. Cerağ tarafından tercüme edilen eserde yer almadığı görülmektedir.

⁹⁴ Bu metoda soru-cevap metodu diyenler olmakla birlikte katehetik veya kateşetik metod diyenler de vardır. Bunun nedeni ise, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yeni dine girenlere ve daha sonraları da çocuklara kiliselerde dini akideleri öğretene ve adlarına “Kateşet” denilen öğretmenlerin aynı görevi ifa etmeleridir. Kateşetler, öğretenecekleri bilgileri, sorular ve cevaplar halinde önceden hazırlar ve öğrencilerine ezberlemeleri için verirlerdi. A. Hasip Aytuna, *Orta Dereceli Okullarda Öğretmenlik ve Problemleri* (İstanbul: MEB, 1974), 374. Ayrıca bk. Mehmet Zeki Aydın, “Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 1-19.

⁹⁵ Örneğin, S. İtikadda mezhebin nedir? C. Ehlişünnet vel cemaattir. S. Ehlişünnet vel cemaat ne demektir? C. Peygamberimizin ve eshabı ve cemaati ne itikat üzere oldular ise ben dahi o itikat üzereyim demektir. (*Eseri Halil*, Sabık şimşikhane mektebi ibtidai muallimi ula, İstanbul: 1300), 2.

⁹⁶ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 215.

⁹⁷ “Ey oğul! Sabah namazını kılıp mescidden dışarı çıkarken önce sol ayak dışarı atılır ve ne denir? “Allahım! Bana fazlınla ve kereminle rahmet kapılarını aç, denir.” (Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 67); “Ayağın edebi nedir? Haram olan yere gitmemektir.” (Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 73).

⁹⁸ Mehmet Görmez, “Terğib ve Terhib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 508-509.

değişik köklerle çokça kullanılmaktadır. Aslında inananları iyiliğe teşvik edip kötülüklerden sakındıran her âyet üslup bakımından terğib ve terhib bağlamında değerlendirilebilir. Çünkü Kur’ân, sunduğu mesajı sevdirmeye, benimsetmeye, teşvik etmeye ve kabul ettirmeye amacıyla müjde, mükâfat ve cennet nimetlerinin hatırlatılması gibi, insanların hoşlarına giden unsurları kullanmaktadır.⁹⁹

Gazzâlî'nin eserine bakıldığında, teşvik ve sakındırma örneklerinin oldukça çok olduğu, ancak teşvikin daha çok olduğu görülecektir. Burada ancak birkaç örnekle iktifa edeceğiz. *“Ey oğul! Bayram günlerinde eşine, çocuklarına ve yakınlarına tatlılıkla muamele eyle. Onların gönüllerini alıp sevindir. Mümkün olduğunca hediyeleşmeyi ihmal etme. Rasûlullah şöyle buyurmuştur: Bayram günlerinde fakirlere, yoksullara ve yetimlere sadaka vererek hatırını soran kimselere Kâbe-i Muazzama'yı bin defa tavaf etmişçesine sevap verilir.”*¹⁰⁰

*“Ey oğul! Namazın rükû, secde ve diğer rükünlerinde emredildiği gibi namaz kılmak, ifrad ve tefridden uzak durmak şarttır. Rasûlullah Efendimizin hayatta bulunduğu saadet devrinde bir kişi namazını kılmaya çalışıyordu. Bir gün Efendimiz kendisini namaz kılariken rükûuna, secdelerine, secde aralarına dikkat etmediğini gördü. O kişi için: Bu kişi namazlarını böyle kılmaya devam ederse “yarım” olarak gider ve yaptığının bir yarısını da görmez buyurdu.”*¹⁰¹

Eğitim-öğretimde insanları bir davranışa ve anlayışa yönlendirebilmek için terğib ve terhib metodu Hz. Peygamber'in de sıkça kullandığı bir metottur. Bu sayede Hz. Peygamber, muhataplarının hem duygu, hem zihin hem de vicdanlarını harekete geçmiştir.¹⁰² Bu metod, kişinin olumsuz sonuçlardan uzaklaşma veya olumlu sonuca ulaşma isteğini uyandırarak eğitim-öğretim faaliyetine karşı etkili bir ilgi ve motivasyon kaynağı sağlar.¹⁰³ Bu nedenle terğib ve terhib metodunun bir davet/tebliğ değil, aynı zamanda bir eğitim vasıtası olduğu görüşü de vardır.¹⁰⁴ Ancak terhibin küfür, şirk ve olumsuz fiil içerisinde olanlara yönelik olduğu dikkate alınırsa bu metodun hem davet ve tebliğ, hem de eğitim aracı olduğu söylenebilir.

2.2.2.5. Sevdirmeye ve Öğütlerle İnkâna Etme

Eğitimde istenen başarının elde edilebilmesi, sevgi temelli bir yöntem

⁹⁹ Mehmet Şanver, *Kur’ân’da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2001), 201.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 73.

¹⁰¹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 85.

¹⁰² Gürel, “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Eğitim Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke Ve Metotlar”, 131.

¹⁰³ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, 84-85.

¹⁰⁴ Özbek, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed*, 235.

izlenmesine bağlıdır. Bizlere her konuda örnek olan Hz. Peygamber'in eğitim-öğretim metoduna bakıldığında,¹⁰⁵ sevgi unsurunun ön plana çıktığı ve eğitimi sevgi üzerine bina ettiği görülmektedir. Öğüt, kalbi yumuşatmak ve Allah'ın azabından korkutmak amacıyla birine nasihat etmek,¹⁰⁶ ikna ise "bireylerin seçimlerini etkileme amaçlı yapılan iletişim ya da bir bireyin etkisiyle bireyde tutum ve davranış değişikliği oluşması"¹⁰⁷ olarak tanımlanır.

Öğüt, hak ve iyiliği ortaya çıkarmak, nasihate muhatap kişiyi zarardan uzaklaştırmak, saadet ve istifadesini gerçekleştirecek şeylere delalet etmek gayesiyle yapılır.¹⁰⁸ Zira insan, yaratılış itibarıyla bazen yanlış düşebilir ve hevasının peşinden koşabilir.¹⁰⁹ İşte bu gibi hallerde mutlaka güzel öğüde ihtiyaç vardır. Çünkü insan, psikolojik olarak kendine söylenenlerden etkilenir. Hatta bunun ikna için sık sık tekrar edilmesi faydalıdır.

Sevdirme ve öğütle ikna etme gerek ahlak eğitimi bakımından, gerekse bilgilerin davranışa dönüşmesini sağlamak amacıyla Gazzâlî'nin bazı vesilelerle başvurduğu ilkedir. O, çocuğun baskı ve kaba davranışları kişiliğinin rencide olmamasına dikkat etmek, onlara karşı yumuşak ve mülayim davranmak gerektiğini ifade eder.¹¹⁰ Gazzâlî'nin bu görüşü *Eyyühe'l-Veled* adlı eserde açıkça görülmektedir. Eserinde öğrencisini muhatap alarak "Ey oğul" gibi samimi ve sevgi dolu bir ifade kullanarak başlaması bunun en önemli göstergesidir. Onun eserindeki "Ey oğul! Abdest bozmak için tuvalete yaklaştığında besmele çek ve önce sol ayağını eşikten içeriye bas. Sonra da sağ ayağını içeri atarak otur. Oturuş sırasında ön ve arka tarafının kible tarafına gelmemesine dikkat et. Büyük veya küçük abdestine bakma. Tuvalet içerisinde bulunduğun sürece konuşma. İhtiyacın bitmeden yerinden ayrılıp kalkma. İhtiyaç bitince de orada bekleme."¹¹¹ şeklindeki öğüdü, onun eğitimde muhataba bir baba şefkatiyle yaklaşarak öğüt verdiğini göstermektedir.

2.2.2.6. Darb-ı Mesel

Bir durumu misal yoluyla anlatmak maksadıyla eskiden beri söylenegelmiş hikmetli ve meşhur söz; meydana gelen bir olayı, durumu anlatmakta kullanılan kalıplaşmış anlamlı sözler¹¹² gibi anlamlara gelen darb-ı mesel,

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 4; Nesâî, "Tahâret", 36; Müslim, "Mesâcid", 292; Buhârî, "Edeb", 39.

¹⁰⁶ Bayraktar, *İslâm Eğitimiinde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 46.

¹⁰⁷ W. L. Brembeck.-W. S. Howell, *Persuasion: A Means of Social Influence* (New York: Prentice Hall, 1954), 24.

¹⁰⁸ Bayraktar, *İslâm Eğitimiinde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 46.

¹⁰⁹ Bk. el-Câsiye, 45/23; el-Furkân, 25/43.

¹¹⁰ Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn 2*: 486.

¹¹¹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 3.

¹¹² Ahmet Mermer - Neslihan Koç Keskin, *Eski Türk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*

insana iyi ile kötü, güzel ile çirkin arasında mukayeseye imkân verdiği için öğretilenin daha kalıcı olması nedeniyle eğitim-öğretimde kullanılan bir metottur. Nitekim bugün bile yapılan uzun konuşmadan geriye kalan ve uzun süre hatırlanan güzel misallerdir.

Kur’ân’da da çokça kullanılan bir metot olan darb-ı meselde, güzelliği ve çirkinliği açıklamak istenen şey, güzelliği ve kötülüğü bilinen başka bir şeye benzetilmesi suretiyle yapılır.¹¹³ Örneğin, Müşriklerin Allah’tan başkasını dost edinmelerinin örümcek ağına benzetilmesi gibi.¹¹⁴ Gazzâlî’nin de eserinde bu metodu çokça kullandığı görülmektedir. Örneğin, “*İmam rükûa inince beraber Allahü ekber diyerek rükû eyle ve sakın imamdan evvel rükû ve sücûd eyleme ve başın kaldırma. Resûlullah buyurdu ki: Her kim imamdan evvel rükû ve sücûd eyleyüp kalksa, yevm-i kıyamette onun başı merkez başı gibi ola.*”¹¹⁵ Müellifin eserinde teşbih ve temsilleri kullanması onun dil ve üslup konusundaki maharetini de göstermektedir. Gazzâlî, benzetme ve örneklemeyi olabildiğince kullanarak anlatılanların kolay kavranmasını sağlamıştır. Ancak benzetmeler, muhatabın bildiği şeylerden ve yönlerden seviyesine uygun olarak verilmelidir. Zira hakkında bilgisi olmayan bir insana astronomi ile ilgili misaller verilirse bunu anlaması mümkün değildir. Bu metodu kullanan Cenab-ı Hak, cahiliye devri insanını eğitmek için uygun misaller vermiştir.¹¹⁶

Yine bu metotta, bir birine benzeyen iki şey, aradaki bir farkı belirtmek için mukayese edilir. Kur’ân’da çokça zikredilen kafir-mü’min örneği bu metot altında değerlendirilebilir.¹¹⁷ Her ikisinin ortak yanları beşer olmalarıdır. Nitekim bir şeyin zıddı ile verilmesi İslâm eğitiminin temel prensiplerindedir. Bu prensip bizzat Allah tarafından konmuş ve uygulanmıştır. İyi ile kötü, güzel ile çirkin, cennet ile cehennem yani kafirlerin tadacağı azap ile mü’minlere verilecek nimetler aynı yerde zikredilmiştir.¹¹⁸ Gazzâlî’nin eserinde de çokça kullanılan bu metoda şu örneği verebiliriz: “*Cimrilik, korkaklık ve israf haramdır. Bunlardan ancak cömertlik, cesaret ve tutumlulukla kurtulabilirsin.*”¹¹⁹

Görüldüğü gibi her kavram zıttı ile verilmiştir. Her seviyede insanın kolaylıkla anlayabileceği güzel misallerde güzel ve faydalı sözün daha fazla kalıcılığı sağlandığı gibi, daha faydalı olacağı da söylenebilir. Bu nedenle,

(İstanbul: Akçağ Yayınları, 2018), 37.

¹¹³ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 52-53.

¹¹⁴ Bk. el-Ankebût 29/41.

¹¹⁵ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 13.

¹¹⁶ Örneğin, “*Devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*” (Gâşiye 88/17.)

¹¹⁷ Bk. Muhammed 47/1-3.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bk. Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 52-54.

¹¹⁹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, 73.

öğretmen öğrenciye, anne-baba çocuğa, din görevlisi cemaate şunu yapma derken, neyi yapacağını da göstermesi eğitimde başarıya ulaşmanın en önemli ilkelerinden biridir.

SONUÇ

Bu çalışmada Gazzâlî'nin öğrencisini muhatap alarak yazdığı *Eyyühe'l-Veled* adlı eser, pedagojik açıdan incelenmiş ve günümüz eğitim anlayışıyla birlikte değerlendirilmiştir. Eserin muhteva açısından tahlili yapıldığında, kaleme alındığı dönemin şartları ve eğitim anlayışına göre, yenilikçi ve pedagojik özellikler taşıdığı görülmüş; günümüz eğitim-öğretim yöntemleri açısından pek çok benzerlikleri tespit edilmiştir. Gazzâlî, eserinde yer verdiği ve yukarıda detayları açıklanan yöntemlerin yanı sıra, anlatımlarında muhatabın konuyu daha rahat anlayabilmesi için akıcı ve sade bir dil kullanmaya özen göstermiş ve bolca âyet, hadis, hikâye ve özlü sözlere başvurmuştur.

Müellif, eseri her ne kadar öğrencisini muhatap alarak “Ey oğul” hitabıyla kaleme almış olsa da, aslında eserin herkese hitap ettiği görülmektedir. Eserinde görülen en önemli hususlardan biri, muhatabın seviyesine göre sevgi ve samimi bir hitap ile tavsiyelerine başlamış olmasıdır. Böyle bir hitap, eğitim-öğretim açısından muhatabın gönlünü kazanma açısından oldukça önemli bir husus olup, günümüz öğretim ilke ve yöntemlerine göre de “öğrenciye yönelik” ilkesi altında değerlendirilebilir.

Gazzâlî'ye göre eğitim, hayatın her alanını kapsamakta ve süreç olarak devam etmektedir. Bu nedenle eserinde verdiği tavsiyeler hayatın bütün yönlerini içine alacak şekildedir. Dolayısıyla eser, günümüz öğretim ilke ve yöntemlerinden “hayatilik ve yaşama yakınlık” ilkeleriyle uyumlu olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan müellif, teorik bilgiyi hayata geçirmeyi hedeflemiş, dolayısıyla eserde eğitimin teoriden çok pratik boyutu ön planda tutulmuş, sanki yüz yüze bir eğitim yapıyormuşçasına uygulamalı bir yöntem izlemiştir.

Eserdeki bazı hikâye ve düşüncelerin de pedagojik açıdan tahlili yapılmış, anlaşılması güç olan bazı hikâye ve düşüncelerin olduğu da tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte eserde bu günün eğitim anlayışına ışık tutacak pek çok tavsiyelerin mevcut olduğu ve din eğitimi alanında kullanılabilecek önemli eserler arasında yer aldığı söylenebilir.

Gazzâlî'nin eğitim görüşleri bağlamında ele alınan *Eyyühe'l-Veled* adlı eserin günümüz eğitim anlayışı bağlamında değerlendirilmesinde, onun eğitim konusundaki görüş ve düşüncelerinin günümüz eğitim prensipleriyle de uygunluk gösterdiği ve aradan dokuz asır gibi bir süre geçmiş olmasına rağmen, düşüncelerinin hâlâ tazeliğini ve uygulanabilirliğini koruduğu görülmüştür. Ancak Gazzâlî'nin zikredilen eserindeki bazı görüşlerin anlaşılabilmesi ve anlatılabilmesi için sosyolojik ve psikolojik tahlillere

ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca her görüş ve düşüncenin, yazıldığı ve söylendiği dönemin karakteristik özellikleri dikkate alınarak değerlendirildiği takdirde daha iyi anlaşılacağını ve daha geçerli bir anlam ifade edeceğini de belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

Attar, Feridüddin. *Pendname*. Çev. M. Ali Özkan. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012.

Aydın, M. Şevki. *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Öğretmeni*. İstanbul: Dem Yayınları, 2005.

Aydın, Mehmet Zeki. “Aktif Öğretim Yöntemlerinden Buldurma (Sokrates) Yöntemi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001): 1-19.

Ayhan, Halis. *Eğitime Giriş ve İslâmiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*. İstanbul: Damla Yayınları, 1986.

Bayraktar, M. Faruk. *İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

Bedevi, Abdurrahman. *Müellefatü'l-Gazzâli*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1961.

Bilgin, Beyza-Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayınları, 1995.

Bouyges, Maurice. *Essai de de Chronologie des Oeuvres de al-Ghazali*. Ed. Michel Allard (Paris, Hardcover, 1900).

Brembeck, W. L. - Howell, W. S. *Persuasion: A Means of Social Influence*. New York: Prentice Hall, 1954.

Çağrı, Mustafa. “Gazzali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 489-490.

Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005.

Cebeci, Suat. “Yazı Dili ve Yazılı İletişim Bağlamında Gazâli'nin Üslubu”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 47/3 (2011): 135-146.

Çamdibi, Hasan Mahmud. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*. İstanbul: Çamlıca, 2014.

Çamdibi, Hasan Mahmut - Keskiner, Emine. “Gazzâlî'ye Göre Çocuk Eğitimi”. *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2012.

Çelebi, Ahmed. *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. Çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 1998.

Çelik, Ali. “Emir Kipi Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/1 (2014): 333-351.

Çelikel, Bülent. *Gazzâlî ve Eğitim*. İzmir: Tıbyan Yayınları, 2009.

Çelikel, Bülent. “Gazzâlî (Ö. 1111 M)”. *Klasik İslâm Eğitimcileri*. Ed. M. Köylü-A. Koç. İstanbul: Rağbet, 2016.

Demirci, Kerim. “Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması”. *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat*. Ed. M Sarıca-B. Sarıca. Ankara: Padam Yayınları, 2016.

Ebu Ğudde, Abdü'l-Fettah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodu*. Trc. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Yasin Yayınları, 2001.

Ece, Abdurrahman. “Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Eğitim ve Öğretim Metodu”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (2009): 291-314.

Ersin, Mefharet. *Eğitimde Psikolojinin Rolü 2*. İstanbul: MEB Yayınları, 1981.

Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: İnkılap ve Ata Yayınevi, 1981.
ez-Zebîdî, Muhammed Murtaşâ. *İthâfû-s sâdeti 'l-müttakîn bi şerhi es-rârı ihyâi 'ulûmi'd dîn* 1. Mısır: 1311.

Gazzâlî. *el-Münkız mine 'd-dalâl*. Trc. Hilmi Güngör. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.

Gazzâlî. *Eyyühe 'l-Veled*. Thk. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî. Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1985.

Gazzâlî. *Fatihatu 'l-Ulum*. Çev. Halit Zavalı. İstanbul: Bilsam Yayınları, 2015.

Gazzâlî. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* 1, 2, 3, 4. Terc. A. Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.

Gazzâlî. *Kimyâ-i Saâdet*. Terc. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları, 1981.

Gazzâlî. *Mi 'yeru 'l-İlim*. Çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Gazzâlî. *Tahâfüt el-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. Çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Gazzâlî. *Eyyühe 'l-Veled*. Çev. Süleyman b. Cerağ. İstanbul: Şirket-i Sahafîye-i Osmaniye, 1302h.

Görmez, Mehmet. “Tergîb ve Terhib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 508-509.

Günaydın, Y. Turan. “Gazzâlî Tercümeleleri: Osmanlı Devri ve 1928 Sonrası İçin Bibliyografya Denemesi”. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/30 (2011): 63-90.

Güngör, Erol. “Milli Eğitimimizde Eğitici ve Öğretici Olarak İnsan”. *Türk Kültürü Dergisi* 39/460 (2001): 466-472.

Gürbüz, Deniz. “Gazzâlî'yi Anlamanın Usulü”. *Diyanet İlmî Dergi* 47/3 (2010): 7-20.

Gürel, Ramazan. “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Eğitim-Öğretim Modelinde Belli Başlı İlke ve Metotlar”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/2 (2015): 7-29.

Güzel, Abdurrahim. “Gazzâlî Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”. *Ebü*

Hâmid Muhammed el-Gazâlî: 1050-1111. Haz. A. H. Köker. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1988: 249-272.

Işıkdöğen, Davut. “Eğitim ve Din Eğitimi Kaynaklarında Öğretmen Nitelikleri (Tarihsel Süreç)”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11 (2014): 1-17.

İbn Sahnûn. *Eğitim ve Öğretimin Esasları (Adâbü'l-mu'allimîn)*. Çev. M. Faruk Bayraktar İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2014.

İnanç, Banu Yazgan vd. *Gelişim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018.

İnce, Murat. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ed. A. Arslan-C. Akar. Ankara: Pegem, 2018.

Kant, İmanuel. *Pedagoji Üzerine*. Çev. M. Rahmi. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005.

Karadaş, Cağfer. “Nizamiye Medreseleri ve Gazzâlî”. *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu (5-7 Ekim 2012)*. Muş: 2012.

Karlığa, H. Bekir. “Gazzâlî: Eserleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996, 13: 524.

Kasım, Mahmud. “İmam Gazâlî ve J.J. Rousseau Arasında Eğitim Hakkında Bir karşılaştırma”. Çev. Selahattin Parladır. *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (1998), 47-53.

Kazıcı, Ziya. *İslâm Eğitim Öğretim Tarihi*. İstanbul: Bir Yayınları, 1993.

Köylü, Mustafa. “Çocukluk Dönemi Dinî İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”. *AÜİFD* 45 (2004): 137-154.

Küçükahmet, Leyla. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2017.

Lazarus, Hava. *Studies in Al-Ghazali*. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1975.

Mehmedoğlu, Yurdagül. *Okul Öncesi Çocuklarda Dinî Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Oruç, Cemil. “İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Döneme Kadar İslâm Eğitiminin Yapısı ve Gazâlî'de Eğitimin İmkânı”, *EKEV Akademi Dergisi* 14/45 (2010): 95-116.

Oruç, Cemil. “Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişmesi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010): 75-96.

Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara, TDV, 2005.

Özbek, Abdullah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*. Esra Yayınları: Konya 1991.

Özdemir, Saadettin. “Gazâlî'nin Ahlak Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”. *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu* (12-14 Mayıs 2011). Isparta: SDÜ, 2011.

- Parladır, Selahattin. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. İzmir: Anadolu Matbaası, 1996.
- Pazarlı, Osman. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Genel Metodlar*. İstanbul: İrfan Yayınları, 1967.
- Rızaeddin b. Fahreddin. *İmam Gazzâli*. Haz. L. Yakupoğlu Boran. İstanbul: Büyüyen Ay, 2018.
- Sanemoğlu, Nuray. *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Anı Yayınları, 2018.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Şanver, Mehmet. *Kur'ân'da Tebliğ ve Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2001.
- Şentürk, Yaşar. *Gazzâlî'nin Eğitim Görüşü*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1986.
- Şimşek, Eyüp. "Çocukluk Dönemi Dinî Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (2004): 207-220.
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi. *Mevzuat'ül Ulûm*. Sad. M. Çelik. İst. Üçdal Neşriyat, 2011.
- Uludağ, Süleyman. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Usta, Mustafa. "Mevlana'nın Eğitiminde Metot, Program ve Gayeler". *4. Milli Mevlana Kongresi (12-13 Aralık 1989)*. Konya, 1989: 161-165.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Gazzâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961): 59-79.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: DİB Yayınları, 1983.
- Yavuz, Kerim. *Çocuğun Dünyası ve Gelişme*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Sevim Seda. *Eyyühe'l-Veled Tercümesi*. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, 2018.
- Yılmaz, Orhan. "Gazzâlî'nin Eyyühe'l-Veled İsimli Kitabının Önemi ve Kitapta Geçen Hadislerin Değerlendirmesi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2019): 185-213.
- Zernüci, Burhaneddin. *Ta'limü'l-müteallim*. Çev. Vehbi Yavuz. Bursa, İlim ve Kültür Yayınları, 1987.